

Владо Стругар

ЗАВОЂЕЊЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ОКУПАЦИЈЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ОБЛАСТИМА (1941—1942. ГОДИНЕ)

Добитак за Италију изишао је мањи од њеног захтевања. Нова Италија деценијама, дуже од пола века, ствара и одушевљава фалангу како би загосподарила Средоземљем; она жуди да сасвим, и само њено, буде Јадранско море па преко њега шири се у балканске и подунавске пределе. Али је тај циљ тако рећи неизмерљиво испред домања њених моћи. Првом приликом, пуном изгледа — кад је на крају првог светског рата, међу силама победницама, војском добро закачила обални руб источног Јадрана — задржала је најзад мање од захтеваног и чак обећаног од савезника, но ипак толико да може говорити о успеху, и довољно да би у себи подгревала нову и жешћу освајачку жарост. Фашизам, покрет свеукупно агресиван, овладавши Италијом, сврстао је промену граница међу прве циљеве земље и државе; годинама спрема војску и нацију за нове походе, готово свуда куд су некада ишле римске легије. А веома је узнемирујуће како доказује вечито право становника Апенинског полуострва да буду искључиви поседници Јадранског мора; ово, као ишта друго, стоји у средишту фашистичких намера и посезања.

Италија — земља оскудна рудама и животним намирницама, са превише сиротиње — навођена је да верује како ће дрском храброшћу и ударом задобити што јој треба. Вођа фашизма и председник владе Мусолини (Benito Mussolini) дао је пароле, а раздражене масе на трговима скандирају: Далмација, Далмација. Ова реч, мимо других, долазећи са италијанских страна, мучи југословенску јавност, јер се добро зна да је гесло силе која, спремна, чека наредбу да крене. Сама собом, и од савезника, па и противника, та сила је прецењена. Без помоћи Немачке, могла је Италија једино Албанију да покори, а све даље на Балкану улазећи у продоре и преломе који се стварају немачком навалом. То стешњава Италију, јер се немачко војно присуство претвара у још већу, голему превласт; где је најјачи интерес Рајха, ту се Италији ништа не оставља, а где је њено преимућство, тамо су већ ужи немачки интереси, особито уважени.

Италија, као и Немачка, раздељује у априлском рату заузете југословенске територије, према намери да у неколико предела заведе обликом различитог а дејством истоветну окупацију; преко више варијанти војног распореда и грађанске управе приђе истом циљу: искључивој владавини и користима.

Врховна команда је именовала цивилне комесаре, да у одређеним регионима успостављају преко својих делегата надзор над установама југословенске администрације и судства, које ће продужити службу по дотадашњим законима, прописима и уредбама, сем у оном што се мења у јавном поретку, и ради боравка, безбедности и рада окупационе војске и њених установа грађанске управе. Цивилни комесари и њихови делегати потврђиваће сва акта и наредбе. Они ће постављати и отпуштати чиновнике уз одобрење Врховне команде. Правна основа биће овом раду у одлуци Мусолинија, издатој 24. априла, 1941. године, којом је одредио да у окупираним крајевима остану у важности југословенски закони у грађанском, трговачком и казненом праву, сем у оном што би шкодило окупацији, као и декрету од 17. маја, којим он потврђује већ извршено војно завођење грађанске власти, делокруг домаћих судова и надлежност цивилних комесара. Команде армија непосредно ће усмеравати успоставу и делатност окупационе управе на својим оперативним подручјима, управо 2. армије у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, а 9. армије у Црној Гори, Санџаку, на Косову и Метохији, у западној Македонији.

Командант 2. армије генерал Амброзио (Vittorio Ambrosio), преко уреда за цивилне послове у саставу армијског штаба, издао је 27. априла инструкцију и њом одредио цивилним комесарима да руководе грађанским установама и пословима, врше надзор, забране рад југословенских националних удружења, забране истицање југословенских знамења, а нареду да се истакну италијанске заставе и слике краља и Мусолинија, да се на видним местима испишу речи из Мусолинијевих говора и заповести, да заведу римски поздрав као обавезан у службеном односу а потребан и код становништва, нареду цензуру домаће штампе а потпомажу ширење италијанске, издавање двојезичних новина. Дужност је цивилних комесара, такође, да заведу контролу новца, свих новчаних вредности, драгоцених и уметничких предмета, да уреде жигосање југословенског новца, уређују снабдевање становништва. Још су они дужни да помажу проширивање фашистичке странке оснивањем нових организација у окупираним областима. Најзад, да објаве да ће сваки напад на припаднике италијанске војске и власти бити кажњен стрељањем. Намера је да се завлада тако како би се окупирани крајеви преобличили у италијанску земљу, да свуда важи и свугде се види да овде Рим влада (на прочељу кућа у градовима убрзо ће међу многима бити исписана и крилатица, охола и претећа, *Roma doma*, што је рећи — Рим господари).

1.

Поделом Словеније добила је Италија већи део Долењске, Нотрањску и главни град Љубљану — 4.550,66 km² са 336.279 становника — и назвала то подручје Љубљанска покрајина. Немачки агенти су веома живо радили да изазову јавно опредељивање становништва за прикључење Љубљане Немачкој, а у другим неким местима избиле су чак демонстративне манифестације за Рајх, које је италијанска војска сузбила. Италијани су предлагали измене разграничења у зони Љубљане и још у неколико рејона у захвату демаркационе линије, али нису постигли побољшање за своју страну. Та линија је означена таблама и натписима, као граница.

У Љубљани се налази немачки конзулат.

Дана 10. априла 1941. године у Љубљани је образован Народни свет (веће) са бившим баном Дравске бановине др Марком Натлаченом на челу, да би био највиша власт у Словенији у тренуцима наступања немачке и италијанске војске, и покушао да опстане у њиховом присуству. У већу су подељена очекивања, а нешто је јача склоност да се нађе ослон код немачке стране. На Натлаченов покушај да приђе Немцима, саопштена је 21. априла Хитлерова одлука Штабу 2. армије, да се словеначкој влади каже да немачка војска захтева да јој се положи оружје, а политички послови нису њена брига. Врхови словеначке буржоазије, многи истакнути припадници политичких група клерикала и демократа, озбиљно су помишљали о већој прихватљивости немачке окупације него италијанске, знајући како се за двадесет прошлих година поступало са Словенцима и Хрватима у Јулијској крајини и Истри, који су после првог светског рата дошли под власт Италије. Како је неуспео покушај приласка Немцима, Народни свет се окреће италијанској страни, да би суделујући у окупационој власти очувао једну меру неспутаног деловања националне буржоазије. Први сусрети су доста охрабрујући. Народно веће се одржало — 14. априла је објављена Натлаченова наредба о забрани повишења цена — до оног тренутка кад је италијански опуномоћеник за грађанску управу преузео власт.

За цивилног комесара Љубљанске покрајине римска влада је поставила Грациолија (Emilio Grazioli) који се већ од 17. априла налази у Љубљани. Сутрадан је наредбом генерала Роботија (Mario Robotti), команданта 11. корпуса, и под заштитом његових јединица, почело завођење италијанске грађанске власти у покрајини. Грациоли је 20. априла прогласио њему подређеним све управне и самоуправне уреде и установе.

На дан 3. маја издао је италијански краљ Виктор Емануел (Vittorio Emanuele III) указ о декрету Мусолинија којим се доноси устав Љубљанске покрајине, према коме се словеначким крајевима додељује аутономија под суверенитетом Рима. Власт ће, одређено је, вршити високи комесар уз помоћ 14 изабраних за-

ступника произвођачких категорија словеначког народа; важиће италијански и словеначки језик, све одредбе власти излазиће на оба језика, основне школе биће на словеначком језику, у средњим и високим школама учиће се италијански језик, војна служба није обавезна за Словенце. На Љубљанску покрајину проширују се Устав Италије, закон о корпоративној држави и њеном уређењу, уредба о великом фашистичком већу, правила фашистичке странке, као правна основа новог стања. (Тај декрет је постао законом 27. априла 1943. када су га одобрили сенат и фашистичка корпорацијска скупштина.) Краљевим указом и формално-правно, Италији су припојени словеначки крајеви, у ствари анектовани су. Високи комесар је непосредно одговарао председнику владе. Тако је декретом Љубљанска покрајина постала саставни део Краљевине Италије. Али како су у њој задржани у неком виду ранији уреди и установе, и поврх двојезичност, није она, као на пример Словеначко приморје, сасвим изједначена са осталим италијанским покрајинама.

Грациоли је истог дана, 3. маја, већој групи Словенаца саопштио да је Дуче (Duce, вођа, како су Мусолинија називали) доделио аутономију Словенији. Пред Грациолијем исказана је захвалност Мусолинију: Натлачен у име грађанске јавности, 105 жупана словеначких општина као вршиоци власти, бискуп Грегориј Рожман као старешина свештенства. Новине Словенске људске странке (клерикалне), „Словенец“, назвале су овај тренутак италијанским даном, а Рожман рекао да Словенци захвале богу што је Мусолини био надахнут великодушностју; бјскуп је мислио, свакако, и на оно што се већ дешава словеначком народу у немачкој окупационој зони, што га тамо очекује.

Средив најхитније послове у покрајини, Грациоли је отпутовао у Рим, где је 17. маја изишао пред Мусолинија, који га је потврдио у звању високог комесара, пред скоро именовање пројектованог Савета Љубљанске покрајине и Мусолинијев сусрет с изасланством словеначких колаборациониста. Од њега примљена сазнања о Љубљанској покрајини могао је Мусолини сутрадан, као успех своје владе, изнети изасланству Независне Државе Хрватске, пристиглом у Рим.

Потврдом Мусолинија, 27. маја, именован је Савет за Љубљанску покрајину (Consulta), у коме су Словенци, доста познати политичари, привредници и јавни радници, а међу њима као најистакнутији Иван Пуцељ и Марко Натлачен. Савет је требало да буде тај орган декретом записане словеначке аутономије.

Задобивши захвалност Италији и њеном вођству, са успехом који се и као његов показује, повео је Грациоли такозвано словеначко заступништво, чланове Савета за Љубљанску покрајину, да се поклоне Мусолинију 8. јуна, у Палати Венеције (Venezia), а сутрадан у Ватикану и папи Пију XII. Та два сусрета у Риму могла су се учинити дошавшим Словенцима мање или више корисним, али заиста сем тог поклоњења њихово путовање није имало никоју другу сврху.

Савет Љубљанске покрајине постао је оно што његови чланови нису очекивали, уместо судеоник владања — немоћан придевак, нимало овлашћена установа. На заседањима Савета, која сазива високи комесар, говорило се о производним пословима, запошљавању радника, а неки чланови су хтели да ту буде и политичке дебате и одлучивања. Кад и овог није било, Натлачен и Пуцељ су иступили 10. септембра, без сумње, пошто су штогод већ били сазнали о мислима избегличке владе и политичких људи из своје клерикалне странке који се уз њу налазе. За дуже време, после тих првих неколико седница, а до обнове његовог састава, високи комесар неће сазивати Савет за Љубљанску покрајину. И тако је убрзо пропала жеља колаборациониста о аутономној управи.

Високи комесар обједињује све државне службе, сем војне, преко ресорних одељака и одсека централне покрајинске установе. Дужности начелника служби, важних сектора и нарочитих послова, поверене су доведеним Италијанима, махом члановима фашистичке странке, словеначки чиновници су задржани, али подређени. У средским начелствима, уклоњени су југословенски начелници а постављени цивилни комесари, Италијани и фашисти; у неким општинама задржани су жупани, а у којима су отпуштени — именовани су општински комесари. Све њих одредио је високи комесар, скорих дана по преузимању дужности.

Успостављена је квестура у Љубљани као највиша полицијска власт у покрајини. Дужност је квестуре да се преко политичког, кривичног и административног одсека брине о безбедности покретка. На располагању има полицијску јединицу, а за нарочите потребе користи карабинијере и одељења редовне војске, на пример у рацијама, при прегледу читавог насеља или делова града. За квестуру раде агенти и тајни сарадници. Она хапси, саслушава и интернира антифашисте. Да буду уз италијанске полицајце, квестура је примила у службу и југословенске. У средским местима су успостављени комесаријати јавне безбедности. За полицијску службу, насиље и застрашивање становништва, биће употребљене и фашистичке јединице, такозване легије или батаљони црних кошуља.

Лицима оптуженим за подстицање и учешће у отпору или нападу против италијанске војске и власти у Љубљанској покрајини, судиће Војни суд 2. армије, његов одељак са седиштем у Љубљани.

Окупациона власт је преузела затворе, највећи је у Љубљани; из њега и са других места, осуђени и кажњени словеначки патриоти биће одвођени у затворе и концентрационе логоре у Италији.

Обавештајну службу врше упоредо државна тајна полиција (OVRA) и војна обавештајна служба (SIM); прва је нарочито усмерена према противницима окупације на поседнутој територији, а друга и даље и шире ради прикупљања информација о непријатељима и савезницима. Обе стварају своје пунктове, има-

ју сараднике и веома доприносе полицији и судству у откривању, хапшењу и прогањању антифашиста.

Гранична стража, као војна јединица, постављена је дуж линије разграничења са окупационом зоном Рајха и Независном Државом Хрватском. Углавном у оквиру њеног распореда, успоставили су два батаљона финансијске струке станице царинске службе.

Преузевши поште, италијанска управа је завела надзор преко својих нарочитих заступника у њима.

Високи комесар је наредио да називи установа, натписи на таблама и разним ознакама буду на италијанском и словеначком језику. Он је 30. априла одредио да оба ова језика важе у свим јавним и приватним уредима, трговини, комуналним пословима.

Окупациона власт је многим улицама и трговима наденула италијанска имена: краља, председника владе, генерал^а, државник^а, песника.

Високи комесар је завео цензуру новина, свих штампаних издања, емисионог програма љубљанске радио-станице. Наредио је да римски поздрав (унапред жустро испруженом десном руком) буде обавезан у служби и свуда.

Словенцима је 17. априла и преко домаћих новина саопштена наредба генерала Роботија да предају оружје италијанској војсци, која га наредних дана прикупља уз оно што је већ била запленила. Затим је Грациоли — још у звању цивилног комесара за заузете словеначке крајеве — завео полицијски час и контролу кретања становништва. Квестура је 5. јула утврдила да се у Словенији шири агитација комуниста.

Високи комесар је радио да се обнови промет, продужи привредна делатност, трговина и снабдевање. Низом наредби је одредио обављање новчаних послова, ставио под секвестар југословенске банке и осигуравајућа друштва, увео нове царинске и валутне мере. Према краљевом указу, он је 18. јуна издао наредбу о замени југословенског динара за италијанску лиру, паритетом 1 : 0,48. Тек на почетку 1942. године донет је први, привремени буџет Љубљанске покрајине.

Италијанске банке (напуљска, римска и друге) отвориле су филијале у Љубљанској покрајини. Италијанска банка (Banca d'Italia), која емитује лиру, преузела је овде послове југословенске Народне банке. И неколико италијанских осигуравајућих друштава успоставило је овде своје уреде.

На словеначко подручје продиру робом италијански трговци, а пословима разни предузетници. Њих највише овамо привлачи искоришћавање словеначких шума, донекле откуп воћа, вина и меса, продаја италијанске индустријске робе.

Влада Италије је 7. јуна одредила 100 милиона лира за јавне радове у Словенији и Далмацији, углавном ради поправке и проширења путева, веома неопходних војном транспорту; уз предузетнике, стижу тако и италијански радници у ове крајеве.

Како је југословенска војска, да би у априлском рату отежала наступање агресора, била порушила железнички мост код Боровнице, на прузи Љубљана — Трст, и мост на Драви у Марибору, њих је требало хитно подићи. Боровнички мост поправила је италијанска војска и пустила га у саобраћај 28. јуна, а мариборски — немачка још пре. То је много значило за пуну обнову железничког превоза од Трста према Загребу и Грацу.

Домаћи предузетници су агилни; продужили су пре започете послове и прихватили нове; фабрике и друга већа предузећа, прерађивачка, прометна и снабдевачка, често непосредно раде за италијанску војску. Привреда није ни осетила удар за априлског рата, а прикључење италијанској трговинској и валутној зони не проузрокује застој, иако намеће нове правце кретања робе и новца. Да се покаже производни успех, приређен је почетком јула Љубљански велесајам који ће дуже време бити отворен.

Да би се могао проценити допринос пољопривреде ради откупа намирница за становништво и војску, издао је високи комесар уредбу да земљорадници обавезно обавесте власти о површинама засејаним житом, кромпиром, пасуљем и ланом.

Окупациона управа заводи контролу потрошње, Што по начелу дириговане привреде у корпоративном уређењу што због ратних узрока, уведено је током неколико месеци (до пролећа 1942. године) рационисано снабдевање становништва. Уредбама и наредбама високог комесара прописан је начин расподеле и продаје — и количина за свако лице — хлеба, млека, меса, одеће, обуће; одређене су и највише цене пољопривредним производима изнетим на пијаце. Такође су максимиране цене занатлијских и комуналних услуга.

У Риму је основан посебан уред министарства просвете да проучава услове и начин просветног рада италијанске власти у окупираним југословенским областима.

Високи комесар Љубљанске покрајине допустио је продужетак рада основних и средњих школа, Универзитета у Љубљани, Словеначке академије наука и уметности, Матице словенске. Именовани су заступници фашистичких организација у школама и на Универзитету, да надзиру и организују наставнике и ђаке, да италијански језик и култура имају преимућство. И позориште у Љубљани продужује рад.

Све те институције увелико условљавају научну и уметничку делатност; и она се продужује, а пред њом су три необилазна услова, разлога, чиниоца. Рат, па окупација поврх, намеће тескобу, принуђује на рад за голи опстанак, не оставља слободу избора и израза. Култура окупаторске земље, ипак самосталан разлог, јер у њој има неоспоривих вредности, и кад би се овде показивала независним домаћим одабирањем, остаје у сени туђинске владавине, помаже јој својим видом и дејством, није недужна чим долази у овај час. Окупациона власт настоји да се програми прилагоде њеном присуству и циљу; установе и чи-

новници пристају на прилагођавање, па колико намерно прихватање, толико, и још више, службеничка покорност доприноси да се покаже којигод успех. Нико, пристав да остане у служби, не може избећи слушање налога и бар неки доказ да се оправдао ту где јесте, али стога нико не мора усвојити туђу идеју, унети одушевљење, нити срчано радити да би преовладало оно што је од туђинске стране. Ето, намах, слабости ове сарадње у коју улази трећи чинилац: Освободилна фронта. Она одваја и к себи наводи ствараоце вредности. И пре него се конституисала окупациона управа са својим овдашњим ослоном, одредила је Освободилна фронта нов, друкчији — и према свему што окупација хоће — супротан правац; она се бори, својим програмом узнемирује, нагони да се размишља, подстиче одређења, налаже допринос. Свака намера и лично залагање долазе у неком часу до нужде да се одмере наспрам акције и циља Освободилне фронте. Отон Жупанчич, највећи словеначки песник овог доба, казао је где се мора бити: „Веш, поет, свој долг!“ Књижевници, научници, ликовни и драмски уметници, публицисти, сви који су први кренули, продужују где би окупација да пресече, раде упоредо, смелије, силније, да очувају срж и чистоту националне културе, створе јој место у димензији нове борбе, саму борбу унапреде, спасу целовитост словеначког народног духа коме су окупатори запретили ишчезнућем, бијући га силом, подривајући изнутра подмуклим растакањем. Уз одред првобораца, у широке редове Освободилне фронте пристаје стваралачка интелигенција, како је и када ко могао, неко остајући на месту где је, неко одласком у партизанске одреде и бригаде, јер се свугде могло борац бити. Тако ће они, док журиши трају, да научним погледом и многим уметничким изразом обликују ослободиоце и њихово дело, овим га чинећи лепшим и већим. То стоји мером, поглавито историјском, изнад онога што је постало прилогом окупатору, створеним да га нечему увери, од нечег отклони, увелико замами или смири.

Службама високог комесара садејствује пропаганда користећи радио-станицу у Љубљани, фашистичке и колаборационистичке новине и ревије, биоскопске и позоришне представе. Свуда имају предност италијанска дела, нарочито уметнички филмови и филмоване вести о делу фашизма и о рату.

Окупаторска власт подстиче то завлађивање преко културно-просветног деловања, чак до наметања личних амбиција и њој прикладних гледишта о југословенским вредностима. Тако су, на пример, слушаоци емисија Радио-Љубљане могли, убрзо, чути предавање италијанског официра о великом песнику Његошу, могли запазити читаоци колаборационистичке штампе како се у њој с неумереном наглашеношћу истичу и препоручују италијански критерији. А приликом гостовања Римске опере, власт је уредила такву приредбу којом ће привући мноштво људи; на Конгресном тргу у Љубљани, 10. јула, Опера је дала јавни концерт, из првих редова (који седе) слушали су је и гледали нај-

виши представници италијанске власти и домаће позване личности, а даље и около — на хиљаде људи; славном уметнику Ђиглију (Begniamino Gigli) предат је златан венац. Ту је несумњиво толико повода да се изазове поздрав уметницима и култури Италије, дакле, њеној мисији овде, како замишљају иницијатори и приређивачи оваквих представа. Ово је збиља начин, мало домишљат, али надасве подесан освајачу да се приближи покореном народу, преко уметности увлачи своју тежњу у његову душу; није ово први пут како уметност помаже да би негде завладала ропска потчињеност.

Програм љубљанске радио-станице сасвим је подешен италијанској потреби, често официри и сарадници пропагандне службе, у емисијама о словеначким стварима, подгревају одвратност према партизанима и ослободиоцима.

Шири се овде приспела штампа из Рима и Берлина, а поготово оно што се у Трсту, Целовцу и Грацу штампа за поседнуте словеначке крајеве (политички лист »*Il piccolo di Trieste*«, новине 2. армије »*La tradotta del fronte Giulio*«, новине 11. корпуса »*Picchiasodo*«); више од италијанске ратне ревије (»*Tempo*«), запажена је немачка (»*Signal*«) која се штампа на десетак европских језика, међу којима и на словеначком и српскохрватском.

Доста је знатна колаборационистичка јавна делатност, очитована преко двеју главних још предратних новина (»*Slovenec*« и »*Jutro*«) које редовно излазе у Љубљани, не престајући ни за априлског рата. Те новине обавештавају о светским и домаћим догађајима, служе окупатору за преношење наредби и претњи, колаборационистима да нападају комунисте и Освободилну фронту и да су им место за јавну реч, уопште да стварају привид активне словеначке јавности, иако окупљају само пропагандисте колаборације. Наспрам сличних новина другде, узимају вести са ширих извора, имају више умерености у обавештавању о ратним успесима сила Осовине, поглавито на совјетско-немачком фронту, доносе извештаје под смиреним насловима, ретко кад и фотографије.

Средином лета 1941. године кренуло је видније залагање ради оснивања организација Фашистичке народне партије у Љубљанској покрајини. Подухват предводи сам високи комесар — искусан као доскорашњи секретар покрајинске организације ове странке у Трсту — све до фебруара 1942. године када је именован такозвани федерални секретар да обједини партијско деловање и стварање корпорација. Уз помоћ из Рима, савета и подршке које су му дали секретар Фашистичке партије (крајем новембра 1941) и министар за корпорације (почетком октобра) посетивши Љубљану, Грациоли је широко обухватио да би међу Словенцима засновао италијанску политичку структуру, како би била способна да становништво Љубљанске покрајине учини што пре италијанским; иако је задржала двојезичност, фашистичка влада сматра нуждом своје политике затирање словеначке и уопште словенске културе.

У Љубљани је успостављен такозвани федерат Фашистичке партије, фашије у срезовима и општинама, а у селима језгра (nucleo) где се могло. Федерат има одсеке, од политичког за управно и обавештајно деловање до економског, просветног и пропагандног, једном речју за све одсеке државне и друштвене делатности; партија надгледа, изучава, усмерује. Фашистичка омладинска организација (GILL) има ступњеве према узрасту младих: деца су „балиле“, од 14—17 година „авангардисти“, а старији — фашистичка младеж; за студенте је посебан огранак (GUFF). Словеначка омладина одбија упис у ликторску организацију; од студената ступили су незнатно клерикалци. Омладина достојанствено занемарује римски поздрав.

За позне јесени 1941. године шире се показао већ обављен рад на заснивању корпорацијског уређења. Основани су савез послодаваца и раднички савез (где влада фашизам штрајк је забрањен као средство радничке борбе), затим савези индустријалаца, занатлија, трговаца, задругара, разна стручна удружења. Цела та структура довршује се крајем јуна 1942. године установљењем корпорацијског већа у Љубљанској покрајини од именованих представника савеза, удружења и посебно значајних установа.

Љубљански бискуп др Грегориј Рожман пристао је уз окупациону власт. Већ 20. априла посетио је цивилног комесара, поздравио га и саопштио му да ће црква коју предводи сарађивати са војском и влашћу Италије. Грациоли је сутрадан узвратио посету, савез је утаначен. Бискуп је то одмах испољио; на скорим свечаностима дана војске и империје (9. маја) и дана устава (30. маја), грађани Љубљане су видели бискупа како с официрима и генералима поздравља парадну италијанских гренадира. На ослободилачки устанак словеначког народа одзвао се оштром речју. Беседи против храбрих првобораца, куле комунисте, народ позива да их одбаци јер га, каже, лишавају поштења и вере, а намећу му неред и срам. Сачиниће посланицу којом назива злочиним дело Ослободилне fronte, осуђује њене присталице и њихове противокупаторске акције; свештеници су читали посланицу пред верницима у љубљанским црквама средином марта 1942. године; бискуп је њом изазвао више гнева него поверења, народ је увидео да се он сасвим сљубио с непријатељем. Како је 29. маја 1942. посетио папу Пија XII и с његовим благословом вратио се из Рима, баш у време великог партизанског успеха у Љубљанској покрајини, то је више примљено што и доказ да он служи непријатељу него као освећење његовог апостолског достојанства. Бискупа Рожмана су слушали свештеници, али их све није имао у руци; црквени ред налаже ћутњу али не убија мисао којој долази овог пута да се удуби и проникне шта ће бити судбина подељеног словеначког народа, шта чека његове духовнике које Немци, већ на првом кораку, везане бацају у цељски и мариборски затвор и на десетине и десетине истерују из њихових парохија и цркава да би их бесповратно

прогнали, док на овој страни Италијани вешто улазе да би одузели живот словеначкој нацији, а вера и нација, зна се, одавно нису у неслози, штавише, смели патријарси и њу задужују да буде градитељ и чувар нације. Љубљански бискуп се везао трагичним задатком, а свештенству је остало да буде уз народ, свуда где ће људство приспети.

Има католичких свештеника у Словенији који су пошли с првоборцима ослободилачког покрета, и њих ће клеветати колаборационистичка пропаганда. Али, укрепљујући се у народу, задобијаће Освободилна фронта добру реч и сарадњу и многих других, нарочито у ослобођеним крајевима где ће бити свештенику не само да чува веру и просвећује патриоте, на јавним скуповима говори о нужди ослобођења, већ и борцу да пружи помоћ, понекад, чак, с омладином понесе рањеног партизана. И као што ће се у народној маси обликовати разни покрети, неједнаки или сукобљени, тако ће се и у свештенству показати мисаоне нијансе и гдешто делатна раздвајања, из којих ће увећавати припадништво и уплив Освободилна фронта као паметно и часно обједињавање словеначког народа.

Римска влада има двадесетогодишње искуство претварања Словенаца у Јулијској крајини и Хрвата у Истри у Италијане. Зна шта ту изазива насиље, а колико помаже вешт приступ. Поверовала је да ће допуштањем употребе словеначког језика дубље продрети у дух покороног народа, прерађујући га изнутра пре постићи његово отуђење, ишчезнуће словеначке националности; надевајући му италијанску културу, нагнати овај народ да се откине са свога корена. Она свакако није помишљала да би се на увећаном словеначком подручју, у њеној власти, могао испољити мањи него пре национални отпор, иако ће рат, уопште, олакшавати принуду.

Грациоли је журио, хтео је да одушеви Словенце, обишао је Долењску па Нотрањску, посетио 40 општина до средине септембра 1941. године кад се оружани устанак и цео ослободилачки отпор свуда осетио. Он је јавно говорио да ће фашисти учинити да становништво Љубљанске покрајине постане чим пре италијанско. А доцније, одупирући се оружаној устанку, и не могао савладати отпор, окупациона управа помишља на делимично или потпуно исељавање Словенаца, па да овде насељава Италијане, као што Немци чине на својој страни. Једном, пак, та управа претпоставља да би јој помогло превођење словеначког становништва у италијанско држављанство, а поглавито — брже италијанизовање словеначких школа.

Аутономија Љубљанске покрајине, то није сасвим гола реч, а једва је стваран чин, више обмана него решавајуће дејство. Ако ту у нечем има самоуправе наспрам владе у Риму, она није вид учешћа словеначког народа, већ врста владавине над њим постављених италијанских службеника. Има вештине у италијанском систему, бољи му је приступ него вођење до исхода; али вештина мање заводи него што њом скривана рђава намера иза-

жива противност и отпор. Могли су фашисти и још вештије прићи словеначком народу, робити га полагању, блаже или мекше, па би свеједно били оно што су: освајачи, грабителји, тирани; нису дошли да овде кратко бораве, што могу узму и врате се натраг, већ с намером да неповратно остану, да заузета словеначка земља буде за свагда италијански предео.

У Љубљани — највећем словеначком месту, чворишту путева, чак истуреном рејону у немачко подручје — сачињено је одсудно средиште окупационе управе која хоће по своме да преображава земљу и народ. Већина у словеначком народу грози се од те намере и њеног првог чина: доласка војске и завођења фашистичке власти. Али како је у грађанству, у оном слоју који води и обавља послове, прејака побуда сачувати иметак и поставити зарађивање, нашао се пут сусрета с незваним дошљацима. Изишли су колаборационисти из оних политичких група које су у југословенској краљевини суделовале у власти. Намера им да продуже, макар ограничено владање, најпре је доста полетна, па убрзо с бледом надом, али оживљује изнова кад је почео и укоренио се противокупаторски и ослободилачки оружани устанак. Он је свима наметнуо нова размишљања и коначна опредељења. Окупациона управа би да раздвоји домаће снаге, да део има уза се и њим се послужи у сукобу с другим, неприхватљивим делом. Она ће поставити основу сарадње ради решења своје најпрече нужде. За колаборационисте привлачан је тај нов тренутак, уколико се указује окупатору како су му они као сарадничка страна неопходни, а њима самим као разлог да се морају силом одупрети покрету који предводе комунисти, пошто се одавно и добро зна комунистички циљ; да сруше буржоаску власт, укину приватну својину.

Ослањајући се на окупатора, и колаборационисти ће имати у Љубљани средиште свога организовања и акције. Ово ново зближење ипак им не доноси суделовање у власти, што они пре свега хоће, већ их преовлађујући окупатор наводи к оном што њему као најжитније треба: војном снагом да уништи кадрове и жаришта оружаног устанка. Тако су колаборационисти у Словенији, као и другде, одведени на фронт против ослободилаца Југославије; њима се омогућује и допушта да остварују војну сарадњу. У тој сарадњи две су намере: окупаторска — да се угушењем ослободилачког покрета одржи покорност словеначког народа; већине колаборациониста — да се сламањем комуниста учини залог неом будућем тренутку који ће им донети могућност преузимања пуне власти. Окупаторска намера се и превише читовала, а колаборационистичка се морала тајити. Колаборационисти су у ствари заробљена група, што са своје намере, што службе коју су примили. Њихово посредовање нигде не досеже никакву самосталност, није се домогло да створи свој независан простор деловања. Све што им се намеће, или сами хоће да учине, колаборационистима оставља једино извршавање, дужност да обаве туђ посао. Италијани имају избор, они одре-

ђују, а домаћи људи који с њима и за њих раде — да су ниже и да слушају. Такву пониженост одбацио је словеначки народ.

Улазећи у Освободилну фронту људи свих слојева и свих занимања нису дали да ојача у народу икоја друга намера сем противокупаторске, а она се могла свугде сусрести и осетити, и баш најживље, свестрано, у Љубљани из које полази реч и акција свенародног отпора. Италијјнски окупатор у Словенији, као и немачки, нашао је овде себи немир, голему несигурност, нужду да се свеукупном снагом брани. Уместо да га покороног моделује како је замишљао, словеначки народ му је набадио бригу одржања, и не само да се Словенци одупиру да би опстали већ и та окупациона војска веома запосли невољама самога свог опстанка на словеначкој земљи: да окупација не буде једино завлађивање људима и добрима, већ много више притешњена страна која се свирепом одбраном одржава, јер све што чини отпор је и освета на опасности које јој прете, ударце које прима; окупација биће брижна и једном одвише заморена својом одбраном коју устанак, растући непрестано, одвећ надгорњава.

2.

Своју чежњу, Далмацију, није Италија сасвим испунила; војска је захватила и много више, а политика узмогла да јој се потврди мањи добитак: преко западног дела Горског котара да Љубљанска покрајина има додир са обалом Ријечког залива а Ријека одмакнуту границу према истоку, непрекидан појас од Задра до Сплита са дубљим захватом у залеђу и сва острва испред, острва Вис, Корчулу и Мљет, Боку Которску; у општинама Сплит и Корчула да се уреди посебна управа која би уважавала мала национална права хрватског становништва, али се то неће учинити. Цео тај простор, обални и острвски, који се припаја Италији има 5.381 km² са 380.000 становника, међу којима тек око 5.000 Италијана, од којих четири петине — у Задру.

На бечкој конференцији (20—22. априла 1941. године), рекао је гроф Ђано (Galeazzo Ciano), италијански министар спољних послова, своме колеги немачком министру Рибентропу (Joachim von Ribbentrop), да Италија тражи Далмацију по начелу животног простора, а не разлогу народности, она је, вели, драга срцу сваког Италијана као сваки други део националног простора, а ту су историјски, културни и политички мотиви. Мусолини је 10. јуна пред корпоративном већницом у Риму објавио да је влада коначно решила далматинско питање, а што није више присвојила, нека се узме да је могла, али није хтела јер би тад у државно подручје увукла становништво другог рода, гуђинско; споменуо је како војно обезбеђење често налаже да се граница помери даље од националног простора, а тада би се разменом и исељавањем становништва могло постићи да политичка и расна граница буду на истој црти; очигледно, запретио

је словенском становништву да ће га иселити ако се Италији не покори и прилагоди. Мусолини није био лично отворен. Он тим није сасвим задовољан, јер је много више желео, више захтевао, пошто он пре свих, и више од свих у својој земљи, говори о Далмацији, и ради да је добије, чак тамо од Рапалског уговора (12. новембра 1920) када је прекорио ондашњу владу зашто је пристала да повуче војску са источне обале Јадрана, а од Далмације и Хрватског приморја сачува једино Задар, острва Ластово, Палагружу, Лошињ и Црес, наспрам тада независне Ријечке државе која ће споразумом баш Мусолинија (већ председника владе) са југословенском владом (27. јануара 1924. године у Риму) бити прикључена Италији, а Југославији остаће Сушак са луком Барош. Још мање од Мусолинија могли су бити задовољни генерали; не скривајући јед због неуспешне политике, јер у два рата, кажу, Италија као да узалуд овде војује, Далмацију није потпуно освојила, ни ту поставила стратегијски повољну државну границу. Генерали ће стога — кадгод и прекорачујући овлашћења али никад немилу влади у Риму — настојати подређеном војном силом да у Далмацији укрепују искључивост а даље и дубље одрже војну превласт и погодности завлађивања које она омогућује; генерали цене да је хрватско становништво веома непријатељски расположено према Италији, па стога, веле, незаслужно благиости и поверења.

Командант 2. армије упутствима и решењима заводи грађанску управу. Прво је уведена дужност цивилног комесара за Далмацију и да је обавља именован је 15. априла 1941. године Бартолучи (Athos Bartolucci), до тада секретар организације фашистичке партије у Задру. То је наименовање за хитну потребу, док се у споразуму са немачком владом не разграничи поседнута југословенска територија и буде могућно да се коначно конституише окупациона власт. А то се могло, како је бечка конференција решила, тек кад је споразум са владом Независне Државе Хрватске одредио границу у пределу источног Јадрана; улазак овог, трећег чиниоца непријатан је влади Италије.

И баш на дан потписа уговора са усташком владом, 18. маја, донет је у Риму декрет о анексији: део Горског котара и приморја са острвима Крком и Рабом припајањем проширују Ријечку провинцију; *околним подручјем проширена Задарска провинција, Сплит са пределом западно и острвима у његовој зони, и Бока Которска, образују три провинције које обједињује Гувернаторат Далмације са седиштем гувернера у Задру.* Гувернер је непосредно потчињен председнику владе, чију надлежност у свим службама (сем војне) овде врши сарађујући са министрима; њему су подређени префекти провинција — у Задру, Сплиту, Котору — а овима цивилни комесари општина. У влади Гувернатората успостављене су дирекције, одељења и одсеци, за обављање државних послова преко одговарајућих служби у префектурама (провинцијама) и општинама. Гувернер је постао Бастијанини (Giuseppe Bastianini), члан Великог фашистичког већа,

добро познат сарадник Мусолинијев, доскора амбасадор Италије у Лондону. И за префекте провинција именовани су фашисти. Првих дана јуна Бастијанини преузима управу у Далмацији и Боки Которској.

Успостављена је генерална дирекција полиције за Далмацију, повезана са гувернером, одговорна министарству унутрашњих дела у Риму; а њој су потчињене квестуре у провинцијама. Јединице карабинијера успоставиле су своје станице у већим и испоставе у мањим местима да врше жандармеријску службу,

Окупациона власт је преузела затворе, а чим избије оружани устанак основаће концентрационе логоре, у Далмацији највећи на острву Молату а у Боки Которској на острву Мамули, и још неколико мањих, прихватних.

Да би судили учесницима и помагачима оружаног устанка уведени су војни и специјални судови: најпре (22. јула) секција Ратног војног суда 2. армије са седиштем у Шибенику, затим изванредни ратни судови које именују команданти дивизија на бојишту, па Изванредни суд за Далмацију (краткотрајан у јесен 1941), најзад по наредби Мусолинија (24. октобра 1941) основан је Специјални суд за Далмацију, састављен од официра.

Формације граничне страже поселе су линију разграничења према Независној Држави Хрватској и Црној Гори. Јединице финансијске струке успоставиле су царинарнице.

Пошта и све друге установе и средства комуникација стављени су под нарочит надзор Гувернатората.

Фашистичка партија оснива федерате у префектурама, фашије у општинама, језгра у селима, управо јединствену организацију — за омладину према узрасту, за раднике и службенике огранак (*Dopolavoro*), такође посебан огранак и за жене. Фашистичку организацију стварају дошљаци из Италије са домаћим фашистима који су им пришли; она има и своје јуришне одреде (*«squadre»*).

Да обликују целокупну друштвену формацију успостављени су провинцијски савети фашистичких корпорација.

Год заштитом трупа 5. корпуса завођена је италијанска власт у Горском котару и Хрватском приморју, а 6. корпуса — у Далмацији; Бока Которска је у оперативној зони 9. армије.

Већ је цивилни комесар Бартолучи поставио комесаре у срезовима и општинама, и лично преузео власт у Сплиту, где му је било седиште. То је урадио према инструкцији Команде 2. армије намењеној уређењу грађанске управе на окупираном подручју; увођењем префектура, срезови су укинати.

Гувернер је наредио (18. јула) префектима да отпусте из управе и судства службенике који нису рођени у Далмацији и Боки Которској и упуту их тамо откуда су; једнако, да протерају и оне који не желе а су у италијанској служби. Наређено је доцније да чиновници морају знати италијански језик, и да положе заклетву верности. Отпуштени службеници, па и радници на особито важним пословима, замењени су доведеним из

Италије. Поверене су италијанским службеницима руководеће дужности у управи, полицији, судству, просвети, лекарству, агрономији, индустрији, трговини.

Цивилни комесар је наредио да је на службеним местима обавезан римски поздрав. Наредио, такође, да се једино италијанске заставе истичу.

Гувернер је 19. јула наредбом распустио сва домаћа удружења, просветна и спортска, политичке организације и њихове установе, и забранио оснивање нових, сем ако су организације фашистичке партије и разни огранци које она ствара; имовина забрањених организација (зграде, дворане и још штогод) преда-та је фашистима.

Цивилни комесар је наредио да преписка међу установама буде само на италијанском језику, а обављање других послова допуштено је и на домаћем језику. Доцнијом наредбом гувернера (15. октобра 1942), италијански језик је обавезан и у судству, грађанским и кривичним споровима. Наредбе о употреби језика префекти спроводе врло строго, као што је у Задру наређено да италијански језик буде једини којим ће се свуда говорити.

Цивилни комесар је наредио да се уклоне југословенски и хрватски називи улица, путева, установа, пословних радњи. Уместо тих назива наметнути су други по италијанским знамењима и именима уметника, војсковођа, државника. На зидовима кућа, дуж улица, исцртани су ликови краља и Мусолинија, речи овога, разни фашистички амблеми.

И топономастика се умешала да словенске називе места и свега на земљи преименује у италијанске. Покушала је окупациона власт а хрватска и српска презимена преиначи у италијанска.

Намера је римске владе да у Далмацији створи истурену основу економског продирања на удаљенија источна подручја, прихватни појас трговинске размене између Италије и Балкана, и на самом Балкану.

Окупациона власт је ставила под секвестар југословенске новчане заводе и осигуравајућа друштва.

Банка Италије, као емисиони и централни новчани завод, и неколико других италијанских банака успоставиле су филијале у Сплиту; то су учинила и нека осигуравајућа друштва. Намењено им је да истисну домаће кредиторе, придобију улагање на штедњу, развију кредитне послове дајући предност италијанским предузетницима и позајмљивачима капитала.

Наредбом гувернера (17. јуна) одређена је замена новца по односу 38 италијанских лира за 100 југословенских динара; лира је једина законита валута. Плате, наднице, дуговања и потраживања исказују се даље у лирама, при чему су многи претрпели штету.

Гувернер је поставио као опуномоћенике окупационе власти нарочите комесаре за управитеље индустријских предузећа, алуминијумских, бродоградилних, цементних, за производњу

електричне енергије. Дотадашњи чланови управних одбора откљоњени су, а за раднике да важи закон, као да су мобилисани.

Италијанској трговини пружене су олакшице; трговци су ту имали потпору италијанских финансијера који заједно с окупационом влашћу размишљају и раде да њихов капитал свеукупно овлада на поседнутој југословенској територији.

Поморски саобраћај умањен је, а доцније ће га партизански одреди знатно отежати стварајући сметње италијанским превозницима.

Како су радници испољили незадовољство због неповољне замене новца, ниских надница, поскупљења услова живота, па и штрајковали у бродоградилшту у Сплиту, а и због већ започетих устанничких акција — окупациона власт је забранила штрајкове, претећи и стрељањем.

По замисли гувернера основан је задружни савез Далмације да би рибаре и земљораднике приближио окупационој власти и њој омогућио утицај и контролу, уношење фашистичких замисли и развијање овима подобног деловања.

Гувернер је преко посебног уреда за аграрне послове, и још ширим путем, стварао услове за насељавање Италијаца у далматинским селима. Наредио је да се захвате државна добра, одузима земља онима који су је у Југославији добили (из аграрног фонда бивших италијанских власника) ако су нелојални и слаби ратари, да се исушују мочварни рејони.

Власт је узела надзор над снабдевањем; минимум нужних потреба осигуравала је становништву. Али непрестано поскупљевање роба умањује реалну вредност плата и надница.

Окупациона власт је отпуштала учитеље основних школа, уколико не могу предавати на италијанском језику, пошто је он одређен за обавезан за целокупну наставу овог ступња; отпуштани су и професори средњих школа за које се сматрало да нису склони италијанској управи. Италијанска влада је на то упутила више стотина учитеља и професора у Далмацију, где ће они, сем рада у школама, сарађивати и у другим пословима окупационе управе, као ширитељи уплива, потказивачи, ствараоци фашистичких организација. Гувернер је подредио школство замисли италијанизовања омладине. Основне школе у двогодишњем прелазном року да постану сасвим италијанске; средње школе да се приближе италијанском програму наставе, и за њих су штампани посебни уџбеници историје и географије. У свим школама италијански језик и литература имају предност. Влада додељује око 250 стипендија за студенте из Далмације који су пошли да се школују на универзитетима у Италији. Тамо настоје да их упишу у фашистичку организацију, па многи стога напуштају студије или, сазнав то пре него ће поћи, одбијају стипендију.

Влада Италије није успела да добије сагласност фашистичке и корпорацијске коморе (15. фебруара 1943) да се становништву Гувернатора Далмације подели колективно држављанство.

Противници таквог закона доказивали су да је прерано то дати становништву у ком постоје, како је речено, отпорна словенска етничка језгра, и још немирном на домаку озбиљних сукоба у сродним му крајевима.

Окупациона управа, уз непосредно залагање појединих министарстава и председништва владе, није видно успела у настојању да се у Далмацију врате некад из ње одсељени Италијани; број пријављених за тај повратак готово је незнатан.

Мусолини је одобрио да се у Риму оснује Уред за јадранске територије који би пројектовао италијанску политику у окупираним словенским крајевима. Замисао је да њу врше пропагандисти, свештеници, учитељи, чиновници, партијски агитатори. Говори се, при том, да са Словенима не треба поступати благо, јер ће то они разумети као слабост, али, као примитивним, треба им омогућити да осете благодети италијанске цивилизације одвајајући их од села, тих извора њихове снаге и воље за правду, па их потискивати у градове где ће изгубити своју националну тврдоћу.

Свему том што замишља, наређује и чини италијанска влада преко окупационих установа, служи штампа која долази из Италије и она коју усмерује уред пропаганде Гувернатората Далмације. Тако се особито потпомаже долазак и ширење главног фашистичког листа (*Il Popolo d'Italia*), других дневних и ревијалних издања, да би утицали на становништво, и, уз оне многе јавне натписе и ликове, допуњавали зажељен италијански изглед насеља. Како је већ цивилни комесар био забранио да излазе новине само на домаћем језику, а допустио оне које ће у поредо штампати прилоге на италијанском језику и српскохрватском, ту су: службене новине (влде Далмације, речено је), дневни и периодични листови (*»San Marco«*, *»Il Popolo di Spalato«*, *»Il Giornale di Dalmazia«*), којима је нарочито намењено да величају Италију, њену културу и производњу, шире фашизам и послушност њему, да овом простом народу, како мисли окупатор, удевају римску цивилизацију.

Биоскопске представе и забавне приредбе имају у програму оно што потиче од италијанских аутора и продуцената, и ређе немачких. И ово је допуна преношењу фашистичког утицаја.

Гувернер Бастијанини је радо и одлучно говорио да италијанска власт преноси у Далмацију тековине цивилизације, изворност поетског духа њених класика, част припадништва народу који је дао великане човечанства, и ко неће то да прими, а дарује му се, нека одлази преко границе. А фашисти су управо агресивни насилници. Довољно је да когод не учини римски поздрав, занемари подизање италијанске заставе или пролазак војске стројем, па ће бити напастован. Фашисти изазивају грађане, батинају где хоће, често на јавним местима да би понизили нападнутог; принуђују момке да пију ричинус, девојкама одсецају косу.

Католичка црква у Далмацији дочекала је нову власт будном уздржанашћу, пуном пажње према осећању и помислима хрватског становништва које не прихвата италијанску окупацију, погледом окренута и према усташкој владавини у Независној Држави Хрватској, усрдним обзиром према влади Италије од које сада зависи земаљски поредак. Гдекоји бискуп се приближио окупационој власти, пришав још ближе кад је та власт затражила да јој се помогне у сузбијању оружаног устанка, кад моли да би свештеници утицали на грађанство да не даје склониште и другу потпору нападачима на фашистичке личности и установе. Гувернер Бастијанини је потпомогао намеру задарског надбискупа да му се подреде католичке бискупије Ријечке, Задарске, Сплитске и Которске провинције, али неуспешно.

Италијански амбасадор у Ватикану, посредујући, могао се уверити да Света столица, док рат траје, неће унети измене у црквено уређење према границама које су освајањима настале; у овом случају била би то подела католичке цркве под старешинством загребачког митрополита са којим би задарски надбискуп постао равноправан. Гувернер је писмом замолио (28. новембра) бискупе да свештенство упуте на измену свега што се у црквеној администрацији (матичарска уверења, називи, печати) и у црквеном обреду (молитве за краља и његов дом) може и мора радити италијанским језиком и прописом.

Становништво приморских крајева, хрватско и српско, дочекује италијанску војску као непријатеља који ће да роби, отима, у свему намеће свој разлог и ред; многи се сећају како је пре две деценије та иста војска овде грубо боравила и једва отишла. Команда италијанске војске, и сва управа коју она заводи и обезбеђује, зна да Хрвате као њене противнике одсад веома подјарује судбина Далмације.

Смирујућа је ту општа сарадња између усташа и Италије, који долазе из њеног окриља, али обострано постоји она често виђена напрегнута осетљивост коју ће и најмање померање болно дирнути. Италијанска војска већ у наиласку у многим местима налази који дан пре постављену усташку власт, па је склања или узима под своје туторство; то одмах набацује ново неповерење и бојазан од сутрашњег дана. Кад је део Далмације уговором припао Италији, и ту морала да ишчезне свака домаћа власт, повређени усташе изазивају узнемирење, говоре против Италије, раде за Независну Државу Хрватску. Италијанска власт их јаросно назива смутљивцима који шкоде њеном упливу код становништва. А то супарничко потискивање пашће непријатно савезништву између италијанске владе и усташке. Италијанска војска верује да су јој и Срби противници, али зна шта их дели од Хрвата, па ће у те разлике да удене своје дејство како би раздвојеним народом лакше владала. Брз и добар јој повод пружају усташки покољи српског становништва, због којих се многи Срби склањају, беже, прилазе италијанској власти, а она их прима, пружа им бледу заштиту, чак се договара

са грађанским правцима да сложено раде како би се цела северна Далмација припојила Италији, дакле још и срезови кнински и грачачки где су Срби настањени. То се није десило, али ће италијанска војска наћи агилних помагача баш у овом пределу, стваралаца јаке колаборационистичке групе.

Како је становништво Хрватског приморја, Далмације и Босне и Которске заиста немило дочекало италијанску војску и власт, брзо су се издвојиле оне мале групе домаћих људи који су окупатору пришли одушевљено; то су уверени фашисти и когод са улице, коме је пристанак у туђинску службу могао донети неку зараду и само зажељен али недостигнут углед; за ниске дужности фашистичке дружине нису потребне моралне врлине.

Већина службеника и стручњака, оставших у управи, просвети, струци здравственог и социјалног старања, у производним гранама, обавља послове сасвим чиновнички, не заносећи се италијанским уређењем, не верујући да ће ту за свагда оно остати, како говоре фашисти и њихови пријатељи. Радници су огорчени; од првог дана нове власти противе се, захтевају боље услове рада и веће наднице. Омладина испољује супротстављање окупацији; одбија римски поздрав, одупире се учењу италијанског језика у школама, нескривено презире фашистичке ликове и натписе на јавним местима. Интелигенција се не прилагођује, она се примирује и чека, јер мимо оних који су већ првоборци ослободилачког покрета, већина школованих људи размишља о токовима светских ствари и процењујући их не увиђа да пружају најбољу прилику ратном успеху Италије. Сједињавање у ратним напорима западног света са Совјетским Савезом бива растући чинилац који овде подстиче одређивање против Италије и њених савезника. Дајући маха борбеној већини, то успешно раздвајања: остају усамљени они који верују да могу бити независни, да им је дужност силу служити и којугод личну ствар завршити; појачавају отпор они појединци који су пришли непријатељу. Интелигенција није придобијена за италијанске побуде, а без ње, одушевљене, у раду прегалачке, широким људством потпомогнуте — не може у савремено доба бити довршена ниједна одсудна промена; па и онда кад јој сила успешно отвара пут, нужно је садејство умова који ће све да обухвате и пристојним редом учине промену трајном.

Италијанство, уопште — још донето и ширено охолом наметљивошћу, фуриозним насртањем фашистичке фаланге — постиже нејак и блед одзив, нигде дубок ни срдачан, само насилан. Оно, долазећи споља, начином одбојним и изазовним за навике и нарави становништва у југословенском приморју, запиње веома, застаје, у неуспеху пропада; јаче је пред њим југословенство. Далмација и цело приморје већ деценијама негују југословенство, њим прожимају уверење о срећном постојању и живљењу на источном Јадрану, одакле су одласци у прекоморски свет онда најбољи кад им трагови сежу преко целог залеђа. И јача је та коренита жеља да је Далмација прочеље сједиње-

них југословенских земаља, јача од наметнуте намере да буде мост италијанске експанзије. А та експанзија не налази овде ниједну здраву моћ; што јој се подређује, то је само привремено попуштање сили која ће у скором сукобу са националним, ослободилачким отпором потврдити лажност својих обећања, усплахирено поднети прве ударце, врло сурово се светити. Уместо да се хвали Далмацијом, њом користи и преко ње шири, чему се прекомерно надала, уместо тог задовољства, добиће Италија од ње само рат.

3.

Влада Италије посматра настанак Независне Државе Хрватске с непотпуним задовољством, кроз своју не сасвим испуњену претензију. Види је као простор где су првенствени интереси Италије, као једно мандатно подручје на ком ће се креирати тоталитарно обличје поретка, гледа с правом да буде ментор сваког вида тог обликовања. Али су пред њом и неке неповољне чињенице и чиниоци — историјски и актуелни — због којих ће с првог часа њен овдашњи подухват обузети напрегнута смутња, а уз наклоност пресрести и подилажење отпора, да јој често није јасно колико разлози усташке државе а докле мисао и акција савезнице Немачке заустављају италијанску намеру. И само то кад немачка влада изјави да неће посредовати нека се фашисти и усташе сами споразумеју, подгрева усташку чврстину, а колико ће бити већа кад год нацисти буду казали: ваља чувати независност усташке државе.

Немачка је одмах делом потврдила да у југословенски простор улази дубље и шире него што се до самог рата ценило да то хоће; она нигде не узмиче, нити штогод коме уступа ако процењује да јој треба, она је заступила толико активно да се свуда мора знати и поштовати њена воља пре икакве одлуке.

То Италију веома обавезује, као услов и чинилац. Добивши велико право у споразуму са Немачком, *примила је Италија и дужност, не само да зароби владу и имућство Независне Државе Хрватске већ и да јој помогне да се толико подигне како би мобилисала људство и физичке силе ради доприноса у заједничком осовинском ратном напору.* Ту је настало питање, често магловито а увек немило и гневно: колико узимати а колико давати. Како је Италија морала више узети него могла дати, ту је њена упорита слабост, стварна и етичка, пред Независном Државом Хрватском. У свему је и над свим, као жив извор немира и нерадости, делидба територије Хрватске. Италија, одавно, ову хоће целу и све на њој што је, а усташе — дужни да измире што им је дала прибежиште — ипак сустезу, како би одломак био што мањи, јер добро знају да ће им шкодити пошто нема цене оном што ће они ту потписати (поглавник усташа једном је рекао грофу Ђану и највишим изасланицима италијан-

ске владе да ће он с друштвом поћи у шуму, у рат, ако се усташкој држави одузме то земље колико се тражи; рекао је то доиста кад су Немци већ били у Загребу и он био сазнао Хитлеров налог да опстане Независна Држава Хрватска). Између владе Италије и усташког вођства стоје, дакле, два разлога коренито неједнака и супротстављена. Да премости раздеобу, створи споне и полуге утицаја, обезбеди извршење свога плана, Италија остварује замашно војно присуство и успоставља установе дипломатског и политичког деловања у Независној Држави Хрватској.

У Карловцу се сместила Команда 2. армије с неопходним јединицама, у њеној близини једна дивизија, даље према југоистоку делови других дивизија; уједно, скоро на половини усташке државе, све јужно од демаркационе линије, налази се италијанска војска. Командант армије генерал Амброзио посетио је 8. маја 1941. године Загреб и Београд, да би се од опуномоћеног немачког генерала и у Команди немачке 2. армије упознао са глобалним распоредом трупа и окупационом управом коју заводе, да укаже на неке заједничке послове, пре свега важност демаркационе линије и неопходност измене њеног правца протежања.

После разграничења између Италије и Независне Државе Хрватске, и установљења двеју зона италијанског присуства, Команда 2. армије пренеће седиште у Сушак, повући трупе из једне зоне а у другој задржати разређен распоред смањене снаге. Та дистанца потрајаће кратко време, до оружаног устанка, кад ће он принудити обе стране да већма споје своје трупе, па стога италијанска војска поново доспеће до демаркационе линије. Колико добродошло њеном опстанку, присуство и дејство неколико италијанских дивизија биће врло оптерећујуће за усташку државу. Та војска се више неће повући, биће још и ојачана; она ће створити нерешиве проблеме за усташку владу, иако је све до њеног слома назива савезничком војском у пријатељској земљи.

Италијанско војно изасланство у Загребу има више крупних дужности: да представља војску своје земље и буде јој веза са оружаним снагама Независне Државе Хрватске, да остварује право Италије да стручно саветује ствараоце војске ове државе и ту је тежиште њене иницијативе, да посредује у њеном наоружавању италијанском тешком техником, потпомаже и олакшава споразумевање међу обема војскама на подручјима где су им делови постављени измешано, доприноси њиховом оперативном садејству. Лични састав изасланства ради оволико задатака доста је обиман; у њему делује посебан војни аташе обухваћајући делокруг представништва и обавештајне службе. Шеф војног изасланства је генерал Оксиллија (Giovani Batista Oxillia).

Посланство Италије у Независној Држави Хрватској довољно је развијено да може суделовати у припреми и току политичких преговора између министара и високих службеника обе-

ју земаља, да посредује у трговачким нагодбама и подстиче их, уређује сарадњу у области културе, просвете и пропаганде, за дипломатски домен обавља обавештајну службу и доста знатне протоколарне послове, да заступа интересе незнатне италијанске националне мањине у усташкој држави. На челу посланства је опуномоћени министар Казертано (Raffaella Casertano), високи функционер фашистичке странке, унапређен овом дужношћу.

Италија има генерални конзулат у Сарајеву, конзулат у Мостару, конзулат у Дубровнику, вицеконзулат у Бањој Луци; њима је надлежан посланик у Загребу.

Обе италијанске обавештајне службе, војна (SIM) и државна (OVRA), имају истурене центре у Загребу, и у другим местима развијене пунктове са тајним сарадницима.

У Загребу се још налази стално изасланство Фашистичке народне партије, да је повезује са усташким покретом, да усмерује конституисање његових политичких и корпоративних органа предајући покрету њено искуство, уређује обостране посете делегација, надгледа целокупно усташко обликовање друштва, организацијску, политичку и пропагандну, просветну и спортску делатност. Изасланство је најпре под вођством генерала Козелскија (Eugenio Coselschi), стручњака за хрватске ствари, доскора потпуковника и нарочито унапређеног да би примио високу поверљиву дужност, јер он непосредно одговара Мусолинију и секретару фашистичке странке.

Постоји у Загребу и централно дописништво италијанске штампе, службене телеграфске агенције и појединих листова («*Popolo d'Italia*», «*Corriere della sera*», и других); сви делују у сарадњи са посланством, што ради обавештавања своје јавности о овдашњем стању и развоју што и ради ширења италијанских новина и часописа свуд по Независној Држави Хрватској.

У Загребу је установљен институт за италијанску културу, у коме већ 8. маја 1941. држи предавање тек приспео, врло познат италијански књижевник Малапарте (Curzio Malaparte), дописник новина. Италијанска влада, као и немачка, називала је институтом ту установу где ће се као предавачи појавити књижевници, научници, стални представници у усташкој држави, с темама из својих области, али политички подешеним и осветљеним прагматички, како одговара фашистичкој државној политици оног тренутка.

Три италијанске личности у Загребу стоје рангом и значајем упоредо са усташким вођством: посланик са поглавником, шеф војног изасланства са заповедником оружаних снага, шеф фашистичког изасланства са поглавним побочником који је на челу Главног усташког стана. Доста близу је и командант 2. армије, при чијем штабу се налази висока и стална усташка војна мисија, па он преко ње, и непосредно, има најповољније могућности да говори с поглавником и министром војске. Свеукупно, свим се испољује прилика италијанског старатељства у Независној Држави Хрватској. Одмах га сусрећу готово непремо-

стиви разлози ометања. Између Италије и Независне Државе Хрватске — сем подељене Далмације која их непоправљиво раздваја, и наслеђа бивствено неједнаких интереса и циљева природног развоја у историјски дуготрајном несложном суседству — мора произићи много нових несагласности због јаке тежње италијанске владе да се сасвим по њеној схеми обликује усташка држава, и њено подручје да буде купац италијанске робе и испоручилац сировина, Италији подложна земља на источној обали Јадрана и ради ширења у средњодунавске пределе. Војна сарадња, нужна обема странама, имаће више мотива у сличним оперативним нуждама него истоветном стратегијском циљу. Сарадња политичких организација почиваће на низу уговора између фашистичког изасланства и Главног усташког стана с довољном солидарношћу усташа, пошто и они хоће да створе корпоративно друштво; називају се међусобно два револуционарна покрета, а у ствари су заверенички и терористички. Државни послови — оно што одлучују поглавари јер чини основу свега осталог — пролазиће више теснацом помирења него широким током глатке сагласности; на италијанског посланика пао је деликатан посао, и он ће устолице бити уз поглавника усташке државе, но ипак мање од неодољивог немачког посланика који потиче од јаче стране. Италија је успоставила што је из њеног мандата за Независну Државу Хрватску, довољно институција да преовлађује, кад јој заплет у коме овде стоји, другостепено место у фашистичкој коалицији, сопствена моћ веома нижа од освајачке амбиције — не би доста реметили, олакшавајући немачкој политици да на усташким нуждама сачини узорит пример старатељске владавине, надмоћи господарења над гнусобом подложништва.

4.

У Риму је замисљено да се обнови Црна Гора, као држава сродства династије Савојске, као онај мален огранак у родбини који не пуштају да је самосталан. Римска влада је узела да обликује зависну црногорску државу, стесни је у приморском пределу на подеок који је ту давно имала, продужи је да у залеђу буде дубљом него што је била. Она хоће да обнови краљевство Црне Горе, призивом старине замами покорен народ, гдешто га, оскудног, помогне и тако сасвим спута. Та влада, као да није ништа знала о новој Црној Гори, смислила је за њу решење као да се Балкан враћа читав век уназад, у доба зависних кнежевина, и још непријатније што је, како изгледа, то делимично смислила у претпоставци да ће хлеб и парада смиривати ратничко црногорско племе. Њено немудро размишљање открива гроф Ђано који је на вест о тринаестојулском устанку записао: устанак у Црној Гори, то је смешно, и заиста би било смешно кад тамо не би морале нове трупе поћи. Тако он, а све је то

било превећ озбиљно, једва нешто мање за Италију него Црну Гору.

За прва три месеца, до устанка, италијанска влада овде заводи управу остављајући стару структуру под својим установама надзора: успоставља високи цивилни комесаријат, под заштитом једне оперативне дивизије и неколико самосталних батаљона за мешовите, војно-грађанске службе. То је довољно, како се чинило, за установљење и прву припрему црногорских институција; у даљем вођењу биће друкчије форме. Устанак, у толико неочекиван за италијанску владу, такав је јак случај да она мора изменити концепцију о уређењу Црне Горе. Јер устанак је силовито срушио ново наткровљење, одагнао ту нездраву државотворну намеру и поставио преграду свему окупаторском. Једино силом, већом од устаничке, могла се даље у Црној Гори одржати италијанска претензија. И пошле су одмах знатне снаге, пет пута веће од ових првдошних, толико људства да ће наспрам 4—5 становника бити један италијански војник. Од сада је, уместо привремене, друга и друкчија управа, с неповратком те намере којој се био посветио цивилни комесаријат, а у врло напорном настојању да се постигне контрола и преимућство за трајање свуда распрострањеног територијалног рата; установе и снаге ради ове нужде обједињене су као Војно гувернерство Црне Горе.

Одвојив Боку Которску за Гувернаторат Далмацију а узан гранични појас црногорске територије од Улциња на приморју до висоравни Пештер за протекторат „Велику Албанију“, успела је влада Италије да то смањење југословенског подручја којим ће се управљати из Цетиња буде надокнађено припајањем рејона Рудог, прибојског, милешевског (пријепољског), нововарошког и сјеничког среза, пошто је немачка влада пристала почетком јула 1941. године да се демаркациона линија помакне на североисток. Санџак је тако — без крајева Новог Пазара и Тутина — спојен са Црном Гором у јединствено окупационо подручје, површине близу 14.000 km² са преко 400.000 становника.

Санџак је за мало времена прошао мутан развој. Део муслиманског грађанства преко својих изасланика и представка молио је усташно вођство и његове поверенике у Сарајеву да сложено раде како би цео Санџак, узевши и црногорско Беране, припао Независној Држави Хрватској. Та група се 7. јула чак обратила начелнику генералштаба турске војске да посредује да би се ова намера испунила. Доказује се при том да је Санџак етнички део Босне и Херцеговине, њој припадао у османском царству, а његово становништво да је давног хрватског порекла. Други део овог грађанства моли владу у Риму, Мусолинија и грофа Ђана, да Санџак припоје „Великој Албанији“, а то би било корисно и за Италију, пошто би тако Санџак, као негда под Турском, спречавао спајање Србије и Црне Горе. За овим мерама ишле су војне акције.

Делови оружаних снага Независне Државе Хрватске ушли су у Санџак и уз помоћ група муслиманског грађанства успоставили усташку власт у градовима у пределу првобитне немачке окупације и још нешто шире. Кад је италијанска војска дошла у Пљевља почетком маја, укинула је овде усташку управу а разоружану војну јединицу протерала у Пријепоље. Како се припремало померање демаркационе линије у корист италијанског проширења, принуђена је влада Независне Државе Хрватске да 15. јуна нареди својим јединицама да се повуку из Санџака на линију Увац — Металка, управо на негдашњу аустријску државну границу. Због оружаног устанка у Црној Гори и Санџаку, међутим, а по решењу немачке команде, још су се овде задржале усташке јединице, па коначно повукле 7. септембра, како им је било наређено. Италијанска војска се проширила до одмакнуте демаркационе линије, у тежњи да зону своје окупације помери и на север, до реке Дрине између Фоче и Вишеграда, преко усташког подручја. У Новом Пазару и Тутину успоставили су власт албански колаборационисти, у првом месту (спада у окупирану Србију) по немачком допуштењу, а у другом (припојено „Великој Албанији“) по италијанском.

Мусолини и Ђано су спречили усташко вођство да Независној Држави Хрватској присаједини Санџак; они не желе да ова држава буде већом него што је сасвим нужно, а Санџаком хоће да употпуне црногорски протекторат, како би удовољили италијанском краљу који је од њих тражио да се Црна Гора обнови у границама са почетка првог светског рата (да обухвати и део Санџака и део Метохије). Они су краљу указали да део црногорског подручја морају узети ради увећавања Албаније, чија влада иначе захтева да се Црна Гора врати у границе које су јој биле одређене Берлинским конгресом (1878), дакле, без удела у Санџаку, Метохији и без рејона од Бара према реци Бојани.

Овој подели Санџака није следило смиривање претензија. Усташе су сачували интересовање, гдешто подстицали стварање и акцију муслиманске милиције у Санџаку, хвалили у новинама њене предводнике. Усташка пропаганда се користи теоријом која тврди да постоји исти расни комплекс од Атине до Љубљане и чине га два народа, Албанци и Хрвати. У Санџаку су, према томе, потомци старих Хрвата а у Црној Гори такозваних Црвених Хрвата; стога је Санџак подручје на ком се Албанија и Независна Држава Хрватска сусрећу, где би оне могле да учврсте међусобну одбрану против Србије и буду снажне према зони источног Јадрана, који, по усташком тврђењу, једино поседују и деле та два народа, албански и хрватски. Ова заблуда споменуће се много пута, а с новом убеђењем да је корисна кад буде дошло време замене италијанске војске (иза њене капитулације) на југословенском простору. До тих дана, па и после, албански колаборационисти остаће при намери да се већи део Санџака, обухватив Бијело Поље и Пријепоље, присаједини „Великој Албанији“; они, ту и на домаку ратујући, неће успети да се

још једном измени линија раздео, иако ће окупаторе задовољити суделовањем, више Немце него Италијане.

Црна Гора и сви југословенски крајеви источно, у италијанској окупационој зони, улазе у оперативно подручје врховне команде италијанске војске у Албанији (Superalba).

Бока Которска долази у неким пословима и у надлежност окупационе управе у Црној Гори, кад је овој предмет ближи, неодвојив по наслеђу од предратне Зетске бановине, на пример у новчаним стварима, или обавезан преко наређене војне одговорности и за бококторски предео.

Командант војске у Албанији генерал Кавалеро (Ugo Cavallero) одредио је 28. априла 1941. године да цивилни комесар, њему подређен, организује грађанску власт у Црној Гори, уз помоћ поверених му сарадника, узимајући у службу и особље овдашње народности. На дужност цивилног комесара именован је Мацолини (Serafino Mazolini), високи дипломатски службеник, и да му је седиште у Цетињу.

Генерал Кавалеро — напуштајући командно место у Албанији а као начелник Врховне команде италијанске војске — посетио је 7. маја Цетиње, где се од команданта дивизије „Месина“ (Messina), генерала Тучија (Carlo Tucci), обавестио о војном распореду и споразумео са цивилним комесаром о успостави управе.

Већ је Мацолини био почео да именује своје делегате, заправо цивилне комесаре у свим срезовима Црне Горе, у которском и бјелопољском срезу, да преузму вођење управе; то су официри, чином од потпоручника до мајора (сем у Котору). До 16. маја, ког дана је Мацолини на Цетињу изложио окупљеним делегатима њихове дужности, добила је италијанска администрација у Црној Гори врх и установу надзора, дакле овај изглед: цивилни комесар као врховни управитељ, његови делегати, средска начелства и општинске управе углавном са новим начелницима и председницима. Без унутрашње измене преузете су дирекције и службе Зетске бановине у Цетињу и њој подређени органи у местима.

Истог дана свечано се означио довршетак тог првог и хитног посла доласком италијанског краља у Црну Гору. Бораећи скоро седам дана у Албанији, краљ је тај један дан (16. мај) провео у путовању од Скадра, посети Цетињу, и брзом повратку, да би сутрашњег дана из Тиране авионом одлетео у Рим, на сусрет са изасланством усташке државе. Та посета Цетињу — дочек краља, његов улазак у двор (Петровића) и присуство богослужењу — обликована је као сентименталан сусрет, да би се тако произвео утисак како он, суверен Италије, доласком у негдашњу престоницу Црне Горе (у којој је као зет црногорског краља Николе пре двапут боравио, кад је запросио невесту и кад се књаз крунисао краљем) краљевским величанством осветљује прошлост и претходи обнови црногорске државе. Сем нешто старијих људи, који су изишли да виде, и оних који сара-

ђују с окупационом управом, ова се посета никог даље није до-такла.

Могоа је сада Мацолини да 18. маја отпутује у Рим, да обавести о преузетој власти, и од председника владе Мусолинија прими звање високог комесара за Црну Гору, у ком својству ће се појавити после четири дана. Бенито Мусолини је 10. јуна објавио у корпоративној скупштини да ће се Црна Гора обновити као држава у италијанској сфери. Пред њим су били већ повољни аргументи Мацолинијевог рада.

Кад је оно првом дошао на Цетиње, срео је комесар Мацолини иницијативу групе домаћих људи који су изишли у сусрет Италији, надајући се да би од њене владе могли добити делић власти. То су сепаратисти, део вођства и чланства Црногорске федералистичке странке. Они су 17. априла били одредили свој Привремени управни одбор (Административни комитет), који је прогласом поздравио италијанску војску као ослободитељицу Црне Горе од српског угњетавања, и замолио Мусолинија да успостави црногорску државу. Пошто су његови чланови преузели неке положаје у управи Зетске бановине у Цетињу, комитет је радио да у другим местима образује такозване поткомитете који би привремено руководили администрацијом својих рејона; неки сепаратисти су тако постали нови средски начелници и нови председници општина. Но тек доспев да се покаже, Привремени административни комитет је распуштен 5. маја одлуком цивилног комесара, коме је неподесно да једна црногорска установа, ипак самоникла, стоји наспрам њега. Мацолини је хтео да има подручно тело, па је делимично од истих личности образовао Савјетодавно вијеће, да му потпомаже одговорима на његова питања о црногорским стварима. Сарађујући тако са групом сепаратиста, и међу њима најагилнијим др Секулом Дрљевићем, припремио је високи комесар скупштину којом би италијанска влада да створи могућност институционализовања сепаратистичког садејства, и, како се нада, закорачи у обнову државе Црне Горе.

У Цетињу, 12. јула, састао се црногорски сабор, како су га назвали сазивачи одабравши у градовима и селима личности које су позвали да присуствују. Мацолини је поздравио сабор. Секула Дрљевић је изложио у дужем говору политичку мисао, с погледом на врсту сарадње која би црногорском вођству омогућила самосталан рад до правно широких оквира самоуправе, неометане стешњавајућим посредовањем Италије којој се признаје старатељство, право заштите и далекосежног усмеравања. Ова мисао засеже више од декларације коју је сабор усвојио. Њом, састављеном у Министарству спољних послова у Риму, сабор је назвао обеснаженом југословенску власт на црногорском подручју, а Црну Гору независном и сувереном уставном монархијом која своју судбину сједињује са судбином Италије, па моли италијанског краља да одреди намесника Црне Горе који ће прогласити њен устав. По завршетку сабора, за учеснике су припре-

ђени пријемаи, на градском тргу италијанска војна музика је свирала фашистичку химну, а у прогласима је написано: будимо сретни, будимо захвални великим суверенима Италије, краљу и Дучеу, чије су оружане снаге вратиле правду нашим домовима, нашој земљи. Фашистичке и колаборационистичке новине готово свуда у Европи су објавиле: обновљена је краљевина Црна Гора. Даље у свет него дубље у народ Црне Горе приспела је ова вест. Јер тај проглас, стваран само колико једна изговорена реч, ни дан није вредео, поречен је пре зоре идућег јутра првим нападима црногорских устаника на италијанску окупациону војску.

Наређено је одмах новом команданту италијанске војске у Албанији, генералу Пирцио-Биролију (Alessandro Pirzio-Biroli), да трупама 9. армије — пошто је 12. јуна укинута Врховна команда оружаних снага Албаније а њене надлежности преузела команда ове армије — угуши црногорски устанак и крајње строго казни учеснике. Председник владе Мусолини је пренео 24. јула грађанску и војну власт у Црној Гори и Санџаку на генерала Пирцио-Биролија. Високи комесар је уклоњен, морао би још као највиши носилац окупационе власти да одговара због неспособности и незнања (иако је пре месец дана био посетио све веће градове у Црној Гори и Санџаку); био се занео обманом коју су му у Риму наменили као државнички задатак. Успевши да војском поново заузме градове и главне путеве у Црној Гори и Санџаку, генерал Пирцио-Бироли је именован 3. октобра за војног гувернера.

Пирцио-Бироли је готово занемарио Савјетодавно вијеће, иако се његови чланови придружују италијанском противудару на црногорске устанике. Средином јесени чланови вијећа се сматрају отпуштеним, а Секула Дрљевић је отишао преко Италије у Загреб и Земун да тамо сарађује са усташким вођством. Војни гувернер је замислио да друкчије веже сепаратисте, уз њих, подједнако, и још јачу групу окупаторских сарадника коју предводе четници, а обе групе објединиће током пролећа 1942. године преко такозваног Главног националног одбора.

Како се језгро устаничких снага одржало под ударом новодошлих италијанских дивизија, па ускоро устаници обновили нападе и увећали своје мноштво, да ће се италијанска војска са колаборационистима, у непрекидном оперативном замаху, борити против њих све до лета 1942. године и одласка главнине партизанских одреда из Црне Горе и Санџака — *бива тек отада, дакле за целу годину задоцњења, могућно италијанској управи да се коначно обликује, доврши у многим струкама и службеним назвањима у Црној Гори и Санџаку.*

Војно гувернерство Црне Горе има седиште команде и управе у Цетињу.

Посебна установа — с рангом армијског штаба, преименована Команда 14. корпуса у Команду трупа Црне Горе са генералом Ментастијем (Luigi Mentastti) на челу — смештена је у Подгорици на оперативном располагању војног гувернера и под

стручним упливом Врховне команде. Кад је гувернер изван Црне Горе, на пример борави у Италији, Ментасти га замењује.

У структури управе Војног гувернерства постоји војни уред да гувернеру омогућује везу с оперативним трупима, војно уређење територије, усмеравање колаборационистичких јединица.

Други, разгранатији део врховне управе Војног гувернерства чини цивилни комесаријат са дирекцијама (означене су редним бројем) за све ресоре грађанске власти. Шеф цивилне администрације, грађанско лице, ради по упутствима гувернера; њему потчињени управници дирекција, старешине служби и руководиоци важних послова јесу стручњаци, Италијани као и он. Цивилни делегати, италијански официри, и даље усмерују колаборационистичка среска начелства и општинске управе; од лета 1942. године, по споразуму са вођством колаборациониста, називаће се саветницима.

У седишту сваке општине где је војска, месни командант, или, како га овде називају командант пресидија, обједињује, сем лако му подручне гарнизонске службе, и веома тешку службу безбедности, у месту и на територији, и све видове казних поступака против народног ослободилачког покрета и целокупног становништва. Командант пресидија рангом је старији од цивилног делегата и председника општине.

Много доцније, скоро ће пред слом италијанске окупације (8. септембра 1943. године), када су војне посаде биле знатно разређене а прикупљеност трупа увећана, пошто су колаборационистичке формације држале територију — гувернер је наредио да му непосредно буду потчињени срески саветници, а у местима где нема италијанске војске, да они, осим контроле рада среских начелника, имају и дужност месног команданта, преко карабинијера и среске полиције врше жандармеријске и полицијске надлежности. Срески начелници и председници општина на простору Цетиња и Бара, до Никшића и Даниловграда, махом су сепаратисти, националисти како се они називају у новој организацији, а у осталом, већем делу Црне Горе и у Санцаку — четници који се такође зову националистима. Иако ступњем нижа, општинска управа је у пословима значајнија од среског начелства, у њему преовлађује надзорна улога. Гувернер декретима поставља, премешта, пензионисне и отпушта службенике у врховној управи гувернерства, свим установама и струкама све до учитеља основних школа и поштанских службеника.

Команда краљевских карабинијера, у Цетињу, успоставила је снагом једног батаљона карабинијерске станице и испоставе у среским и општинским седиштима, које се ослањају, после устанка, и на сталне војне посаде на појединим осетљивим тачкама или сталне патроле у захвату комуникација. Команда је прихватила део људства југословенске жандармерије и распоредила га измешано са карабинијерима. У саставу команде постоји полицијска дирекција која преузима југословенска градска поглаварства полиције са људством које продужује службу; тај сас-

тав се после попуњава, и, преудешен, а располагањем средских цивилних комесара (саветника), употребљава за одржавање покрета и гоњење противника.

Убрзо после избијања ослободилачког народног устанка, команда карабинијера је по савету сепаратиста, позвала црногорске младиће да се пријаве у милицијску службу. Та јединица названа је крилашки кор, а припадници јој — крилаши. Одзив је незнатан, махом међу избеглицама; крилаши се нису видније показали.

Обавештајна служба (SIM) је у надлежности виших војних команди, а оне је обављају помоћу својих специјализованих органа. У њој суделују и карабинијерске и полицијске команде, више усмерене на извршавање налога у борби против ослободилачких снага. И државна тајна полиција (OVRA) има овде своје људство и сараднике.

Према декретима Мусолинија, којим је остављено на снази југословенско законодавство у грађанском поступку, продужују рад средски и окружни судови и Велики суд у Подгорици.

Да би судио прекршаје предвиђене италијанским војно-кривичним законом, успостављен је Војни суд на Цетињу, који ће од 3. октобра 1941. године и све до ратног слома Италије судити као Ратни војни суд, надлежан за читаво Војно гувернерство Црне Горе. Прве пресуде овог суда пале су на прекршитеље полицијског часа, затим на лица окривљена за поседовање оружја, а 19. јула прве смртне казне на учеснике оружаног устанка. Доцније су пресуде Ратног војног суда објављиване ради застрашивања становништва. Дешаваће се да поједини италијански месни команданти мимо суда кажњавају смрћу ухваћене припаднике ослободилачког покрета. И колаборационисти (четници) су успоставили посебне судове, који упоредо с окупаторским установама кажњавају учеснике народноослободилачке борбе, једни другима предају ухапшене патриоте, глобално усклађују казнене мере.

Карабинијерске команде су преузеле неколико сталних затвора; после, заједно са војним командама и подршком колаборациониста сузбијајући оружани устанак, те затворе проширују и оснивају нове у средским и готово свим општинским местима, бар привремено. Најпре је, већ крајем јула 1941, успостављено више концентрационих логора у Албанији за црногорске устанике, када италијанска војска одводи ухваћене, родбину им, жене и децу, уопште противнике окупације. С пролећа и током идуће године основано је више привремених, прихватних логора у Црној Гори и Санцаку. Највећи затвор је у Цетињу, а највећи логор у Бару. Из свих тих затвора и логора, Црногорце одводе у Италију, осуђене од војног суда, у тамошње затворе, а остале — у концентрационе логоре. И колаборационисти (четници) основали су своје затворе, и у том сарађујући с италијанском војском и карабинијерима.

Фашистички батаљон, иако у саставу оперативних трупа, допуњује присуством, сарадњом и нарочито грубим насртањем својих припадника, јединице и установе хватања и прогоњења противника окупације.

Јединица граничне страже, јачине батаљона, завела је граничну службу према Албанији, окупираној Србији и усташкој држави. Поморски одсек гувернерства управља лучким капетанијама и уређајима у суженој зони црногорског приморја.

Команда финансијске службе, располажући батаљоном ове струке, успоставила је не баш убрзо царинарнице у местима најближим границама гувернерства; њима најзад управља Дирекција за финансије преко нарочите делегације у Подгорици, која приходе предаје главној благајни гувернерства.

Већ је команда дивизије „Месине“ — под чијом се заштитом најпре заводи окупациона управа — наредила да се италијанској војсци преда оружје; то је делимично учињено, готово је више предато застарелог оружја (из прошлих ратова) него савременог. Та команда је забранила кретање грађана ноћу, али је високи комесар почетком јуна укинуо полицијски час и одобрио одржавање верских и народних празника и обреда. Иако није допуштено одржавање политичких скупова, није ометано друкчије састајање и уопште кретање становништва; то веома погодује тајним припремама оружаног устанка, и, без сумње, робном промету.

На дан 22. јуна 1941. године показала се нагла промена у понашању италијанске војске према становништву; фашисти и карабинијери су почели да насрћу на грађане сматрајући се изазвани сваким немилим погледом. Високи комесар је убрзо забранио слушање страних радио-емисија, а 14. јула поново заведе полицијски час; наредио је затим да грађани обавезно поздрављају италијанске официре и униформисана лица цивилне власти римским поздравом. Заведена је сад контрола уласка лица у места боравка италијанске војске. Сви одрасли становници морају имати легитимације издате од окупационе власти. Допуштено је грађанима и сељацима да путују само ако имају посебну дозволу од италијанске команде места, а нису им вределе пропушнице издате од колаборационистичких организација. Италијанске посаде се утврђују изградњом бункера и постављањем жичане ограде око насеља и поседнутих тачака. Цетиње је, као и Љубљана, цело бодљикавом жицом окружено; командант места је наредио да се пуца у свако лице које покуша да пређе жичану ограду. Открило се овако, брзо, да је била притворност то првобитно благо поступање окупационе силе према црногорском становништву, подређено замисли о успостави зависне државе Црне Горе.

Италијанска војска је порушила или оштетила споменике и бисте посвећене духовним претечама, ствараоцима и владоцу Југославије. Италијанска војска је нанела штету збиркама уметничке, научне и културне вредности. Из Цетиња, где се у му-

зеју и Његошевој Биљарди налазе највреднији примерци, историјског значаја, однете су у Рим многе уметничке слике, нека вајарска дела, орнаменти, делови посуђа и намештаја, документи и ретке књиге. Како у Цетињу, тако још и више у местима за која се против устаника боре — италијански војници су растурили и уништили многе градске и школске библиотеке, однели вредности из цркава и манастира, ножевима парали уметничке слике и национална знамења, топовском ватром оштетили Његошеву капелу на Ловћену. После, кад иза италијанске војске дођу немачки војници у Црну Гору, радиће и они исто што италијански, музејске предмете слаће у Беч, скрнавити што буду могли, чак Његошеву Биљарду претворити у коњушницу. Од оваквог поступања веома су страдале школе и њихов прибор, јер су школске зграде и веће куће често биле узете за смештај окупаторске војске.

Како је оружани устанак спречио високог комесара да успостави неке установе и обухвати све делатности, то ће, нарочито у привреди и школству, узмоћи да учини војни гувернер, делимично у јесен 1941. године.

Већ 18. априла објављено је на Цетињу да ће се извршити замена динара за лиру у односу 1 : 0,48, а 15 динара важиће један албански франак. Установљена је комисија за замену новца. У Црној Гори се, међутим, појавило прекомерно динара, однетих из масе, допремљене у Никшић, коју југословенска влада није стигла да сасвим спали пред своје бекство из земље. Високи комесар је стога наредио 23. јуна да се по срезовима изврши такозвано штамблирање новца, печатовање динара (одређена сума по глави становника) који ће једино важити. То су радиле групе италијанских стручњака, официра, али, пре довршетка, пресекао их је оружани устанак, па у неким северним пределима Црне Горе обавиће се то годину дана доцније.

Прва наредба коју је издао цивилни комесар била је 29. априла 1941. године управо та о завођењу контроле над имовином југословенске државе. Он је ставио под секвестар све банке и штедионице (постављајући у њих контролоре), царинарнице и дотадашњи државни монопол дувана; у Хипотекарној банци на Цетињу затекла се недавно ту донета количина злата Народне банке Југославије. После је као орган Војног гувернерства установљен инспекторат банака. Већ је високи комесар одобрио да штедионице, царинарнице и монопол продуже рад. Производњом и продајом дувана и соли управљаће Команда краљевске финансијске службе, према плану гувернерства.

Кад је у земљи укинута југословенска Народна банка — и римска влада неуспешно покушала да њени опуномоћеници ту упоредо суделују са немачким — незнатан део њених послова преузела је филијала Италијанске банке на Цетињу, добивши још и послове почетком децембра укинуте Комисије за замену валуте. Рад ове филијале везан је потребама италијанске војске

и власти у Црној Гори, а незнатно кредитирањем овдашњих послова италијанских предузетника.

Високи комесар је наредио 31. маја да становништво плаћа порезе и таксе као и пре; доцније, нешто дуже од године, наредиће гувернер да шеф уреда за координацију цивилног комесаријата и командант финансијске страже са домаћим стручњацима припреме измену пореског система, прилагођену италијанском законодавству и потребама Војног гувернерства. Карабинијерске станице и градска поглаварства (полиције) издају дозволе за обављање трговачких послова. Гувернер одреује таксе на дозволе за извоз и увоз, а приход од њих долази у главну благајну гувернерства.

Високи комесар је најпре забранио давање концесија за експлоатацију руда, шума и вода у индустријске, пољопривредне и истраживачке сврхе, поништио све раније уговоре и наредио да му их поседници пријаве. Експропријације, неопходне за јавне радове и друге потребе грађанске власти, врше се по одобрењу гувернера, а оне ради војне сврхе по заповести војних команди.

Римска влада сматра да би италијански капитал могао наћи корисно улагање у Црној Гори: у експлоатацији шума, производњи дувана, транспорту, испитивању рудних налазишта, побољшању и доградњи путева, трговини.

Војни гувернер је тако 20. маја 1942. године одобрио да банке продуже рад, како би допринеле обнови привреде и трговине. Затим је низом доцнијих наредби одредио обнову важности законских и уговорних рокова, и застара, ако су били суспендовани Мусолинијевом наредбом (од 24. априла 1941), да све банке пријаве кредите и депозите преко цивилног делегата или филијале Италијанске банке, да се пријаве сва дуговања и потраживања од државе Југославије на дан 15. априла 1941. године. Банке су позвале дужнике да обнове сређивање својих обавеза, и редом одржавале зборове акционара ради избора нових управа или одређивања правца даље делатности. Банке у Котору ликвидиране су (почетком 1943) одлуком гувернера Далмације, и посредовањем банкарског инспектората у Цетињу.

Прво председник завода за индустрију и аграрну делатност (из Рима) а ускоро и министар пољопривреде посетили су (крајем јула и половином августа 1942) Подгорицу и Цетиње, па група економских стручњака, да с органима гувернерства испитају услове и могућности привредне експлоатације Црне Горе и Санџака. Нису нашли привлачну слику, дошав овде после једногодишње борбе између италијанске војске и ослободилачких партизанских одреда; свуда су се могли видети тешки трагови италијанског надирања и освете. ПUTEВА је мало, а мостови увелико порушени; готово све пилане су биле обуставиле рад, што није допуштало да се закључи да би била могућна обимнија сеча и превоз дрвета, Италији веома неопходног. Ипак је основана посебна дирекција за шуме (као орган гувернерства) да упра-

вља државном шумом, подиже и подстиче индустрију дрвета у Пљевљима и Никшићу. Због слабих путева и њиховог тешког стања ни услови за транспорт нису повољни, а са истог разлога постоји велика неповољност и за рударска истраживања. Оскудност земље и ратна исцрпљеност сеоске привреде нису обећавале ни знатан успех трговине. Нешто повољно, но ипак малих размера, указало се у намери да се подстакну поморска пловидба и транзит; Барско анонимно друштво, у коме је капитал италијанских акционара, споразумело се са владом у Софији да уступи део луке у Бару за слободну зону Бугарске; предвиђа се изградња ауто-страде од Бара, преко Подгорице, долином реке Цијевне, кроз масив Проклетија, ка Пећи и даље преко Косова до Скопља. Све је остало у предвиђању.

Већ је високи комесар дао концесије на аутобуске линије домаћим превозницима, а гувернер после одобрава превоз робе и путника појединим италијанским предузетницима, на пример, Балканском транспортном друштву из Рима да може обављати превоз робе и путника преко Бара према Скопљу, од Бара до албанске границе и на другим путевима у Црној Гори. За неколико месеци биће капитулација Италије, а ова концесија донеће једва икакву корист, сем ретким италијанским ситним превозницима.

Од првих дана окупације успостављен је војни ваздухопловни саобраћај између Италије и Црне Горе, из Рима и Барија у Подгорицу, каткад и преко Тиране. Тај ваздушни пут служиће веома италијанској војсци и власти у Црној Гори, поготово у најтежим тренуцима за њих, кад је устанак у размаху, и кад је капитулација Италије на видику и у току.

Откако је окупаторска војска са колаборационистима, једногодишњом борбом, повратила контролу територије, омогућен је већи придолазак италијанске робе у Црну Гору, углавном тканина, конфекције, обуће, порцулана. Део робе увози се под надзором Цивилног комесаријата Војног гувернерства, па преко домаће Трговинско-индустријске и занатске коморе у Подгорици расподељује овлашћеним трговцима, дужним да одмах исплате презете контингенте. Поједине фирме из Рима и Милана самостално увозе робе, отварајући филијале у Цетињу. Сва та роба долази у Црну Гору углавном преко Бара и Котора, а делимично и преко Албаније, где је развијена италијанска трговина.

Прво преко ванредног комесара, а после и нарочитог уреда у саставу Цивилног комесаријата, Војно гувернерство је покушало да обнови и штогод прошири задругарство; успело се једино да рад продуже неколико службеничких кредитних и набаљачких задруга.

Наднице, дуже време неконтролисане, доцније су одређиване одлуком посебне комисије у којој су позвани представници радника и послодаваца, Дирекције за трговину и занатство гувернерства, команде трупа и Главног националног одбора. Незапошљеним службеницима исплаћивана је четвртина основних

принадлежности, а породицама затворених трећина њихове плате по молби брачног друга или малолетне деце; породица официра у заробљеништву примала је већи износ. Чиновницима се повремено додељују повишице на плате, због поскупљивања роба (на пример првог дана 1943. године — 43%). Ради својих гарнизонских потреба, и уједно заштите животног минимума градског становништва, окупациона управа је одредила трогодишњи закуп станова, неизменљив по висини станарине.

Окупациона власт је завела рационасно снабдевање грађанства, обезбеђивала минимум исхране становништва. Већ 12. маја 1941. године стигао је први брод у пристаниште Зеленику, у Боку Которску, одакле се њим довезене намирнице одвозе у Никшић, Цетиње и друга места. После се довозе преко Бара и Албаније (Скадра), углавном близу 150 вагона животног намирница сваког месеца за Црну Гору и Санџак.

Због општег стања у Црној Гори и Санџаку, и скоро непрестаног овдашњег ратовања, влада Италије није могла ни предузети ни омогућити ниједан привредни подухват. Окупациона власт готово ништа трајно није подигла, а све што је урађено служило је војсци и пропаганди: обновљене касарне, реактивирани електричне централе, проширена телеграфска мрежа, гдешто обновљени мостови и путеви, неколико улепшаних католичких цркава (доприносом војне жандармерије). Издржавање окупационе управе у Војном гувернерству Црне Горе коштало је Италију 1942. године око 60 милиона лира, а за половину претходне и половину наредне године близу двапут толико. Не може се рећи да је Италија, за двогодишње окупације, постигла економску добит у Црној Гори и Санџаку.

У Црној Гори пало је тешко и властима и дужној родбини присуство добеглих чиновничких и колонистичких породица (из Војводине, са Косова и Метохије), око 20.000 лица. Сем примљених код родбине, највећа група избеглица је смештена у Андријевици и нешто мања у Бару, у привременим баракама, са мало хране коју им даје окупациона власт. Налазећи се у беди, избеглице су подстицане да ступају у колаборационистичке војне формације.

Само мала група заробљених Црногораца, на албанском фронту у априлском рату, отпуштена је по завршетку операција, а остали су одведени у заробљеничке логоре, у Италију и Немачку. Иако се и јавно на њ апеловало, па и с мотива италијанске користи, Војно гувернерство није помогло да се заробљеници врате кућама.

Здравствена заштита становништва озбиљно је умањена. Многе амбуланте су услед ратовања порушене, споро затим обнављане, ниједна нова није подигнута, једино су постављени темељи нове болничке зграде у Бару. Многи лекари и санитарски помоћници су ступили у партизанске одреде, неки су интернирани, а тек школовани нису придлазили. Набавка лекова веома је смањена, ограничена на увоз из Италије. Војни санитар, па

добрим делом и грађански, запошљен је пружањем помоћи италијанској војсци и колаборационистима, услед њихових знатних губитака у борби против партизана. Уз многе рањене италијанске војнике, упућивани су посредовањем Војног уреда гувернерства и тешко рањени колаборационисти, да се лече у Италији. Рањени колаборационисти добили су неке мале повластице.

Залагањем Дирекције народног здравља образовано је неколико одмаралишта, такозваних хелиотерапијских колонија на приморју, где летују деца, сврстана у чете и подређена војничком распореду телесног вежбања и пропагандних предавања.

Продужен је рад Црвеног крста, у прво време да прикупља помоћ у оделу и храни за интерниране патриоте који се налазе у Албанији и заробљенике у Немачкој, а после — једино за рањене војнике колаборационистичких формација и породице оних који су погинули борећи се против партизана.

Наредбом гувернера основан је средишни комитет за социјалну помоћ, у коме су чланови италијански официри и домаће личности, да преко нижих, средских комитета (којима руководе месни команданти) прикупља помоћ у новцу и животним намирницама за сиротињу.

Основне школе, гимназије и стручне школе продужиле су рад, ни месец дана после уласка окупационе војске, колико је требало да би се обавили матурски испити и уопште, преко завршних испита, окончала школска година. Високи комесар је наредио 10. јуна 1941. да целокупна настава буде на јужном наречју, ијекавском, да се повећа број часова намењен настави историје и књижевности црногорске, а програми њему поднесу на одобрење. Због оружаног устанка није било могућно да се у јесен продужи рад у свим школама, а где се могло — ту више није било многих ученика, учитеља и професора, јер су ступили у партизанске одреде, интернирани у Албанију, склонили се или, бојкотујући, одустали да уче и раде под окупаторским надзором. Школски рад у преосталим могућностима усмерује Дирекција за просвету гувернерства, у пунијој мери тек школске 1942/43. године. Смањен је број гимназија; остале средње и ниже стручне школе у већим местима обновиле су рад, па (неколико месеци) и завршни разред Богословије у Цетињу. Италијански језик је уведен као обавезни школски предмет за све разреде и завршне испите; ђацима се дају наградне теме из српског и италијанског језика. Иако је наређено да се такозвана национална група предмета што више окреће црногорској посебности, професори су предавали српски језик и српску историју, школе приредиле светосавску прославу (1943). А надзор власти није мален, кад, на пример, завршним испитима, често, поред просветног изасланика гувернерства, присуствују цивилни делегат, командант места и председник општине.

Окупациона власт је одмах показала да ће омогућити школовање младих Црногораца у Италији. Прво је позвала младиће да се пријаве за школу шумске милиције, који би, обучени, по-

стали италијански чувари државних шума у Црној Гори и Санџаку. Доцније, одобрено је до 40 стипендија за свршене ученике средњих школа који се одазову на конкурс расписан од гувернерства. Распоређени на више универзитета одлуком министарства просвете, први студенти су отишли за зимски семестар 1942. године. Неки младићи су самостално отпутовали у Италију ради школовања. Има студената из Црне Горе и на Хрватском свеучилишту у Загребу.

Пропагандни уред гувернерства обнавља спорт, у првом реду омогућује такмичење између клубова италијанских дивизија и пукова који стационирају у Црној Гори и Санџаку, а домаћим колаборационистима допушта коришћење спортских игралишта. По жељи вођства колаборациониста (Главне националне команде), али тек по одобрењу гувернера, требало је да се оснује такозвана Национална спортска заједница Црне Горе, која би обједињавала обновљене и нове фудбалске клубове и друга спортска друштва.

Италијанско културно-просветно друштво „Данте“ (Dante Alighieri) основало је преко нарочитог повереника подружницу у Цетињу, да својом библиотеком буде корисно Италијанима који се овде налазе, а преко курсева језика и предавања о италијанској уметности, књижевности, темама из историје, привлачи овдашње становништво, проширује сазнања о Италији и њен утицај. То се завршило малим успехом: отвореном библиотеком, са неколико предавања, иако гувернер и личним присуством потпомаже улогу друштва „Данте“.

Уметничка делатност је искључиво репродуктивна. То оркестри и војни хорови италијанских дивизија приређују концерте на градским трговима и, ређе, у дворанама. Позоришне групе и поједини музички уметници, дошав из Италије, дају приредбе за војску и грађанство у већим местима.

После прекида због априлског рата па устанка, биоскопи обнављају рад и приказују италијанске уметничке и документарне филмове. Ту је извор мале зараде италијанског Националног друштва кинематографије, које шаље филмове у Гувернерство Црне Горе а овде их Пропагандни уред распоређује.

Народно позориште у Цетињу обнавља рад средином фебруара 1942. године, под надзором Пропагандног уреда; од тада до слома Италије (када ће глумци већином отићи у партизане) редовно даје представе. Његов програм је исти као онај предратни, састављен од најпознатијих, уопште највише приказиваних дела српске драмске књижевности.

Књижевни рад је мален и сав пропагандно усмерен; повремени прилози у окупаторском листу, и после у књижевном часопису (издаваном залагањем Пропагандног уреда гувернерства), немају уметничку вредност, то су углавном састави италијанских аутора, често, лажно сентиментална виђења сурове Црне Горе.

Нема ни научног доприноса, тек да се запазе неки етнографски и књижевно-историјски прилози у повременој црквеној публикацији.

Већ се високи комесар заузео да се оснује Радио-Цетиње. Због пометње коју је у њему лично и у целој окупационој власти изазвао оружани устанак, то је одложено до јесени, кад су почеле емисије ове радио-станице. Њом руководи Пропагандни уред гувернерства, а она емитује вести о ратним и политичким догађајима, агитациона предавања, италијанске музичке прилоге, драмске текстове (непреведене) и репортаже италијанских аутора.

Пропагандни уред издаје новине („Глас Црногорца“) у којима су најважнији чланци на италијанском језику, а све остало на српскохрватском. У листу се појављују и домаћи дописници, а главну реч има италијански официр, уредник. Уред објављује и разне противпартизанске прогласе, потпомаже слична колаборационистичка издања. Гувернерство контролише штампање. А тај један домаћи лист служи Гувернерству и колаборационистима. Преко њега Италијани упозорују Црногорце да њихова војска има право самоодбране, и ко је напада она га мора истребити, јер су ред, мир и рад црногорске дужности и ко их не прима треба му их силом наметнути, а Црна Гора наћи ће спас у корпоративном уређењу под окриљем Савојске династије. Домаћи писци говоре о хиљадугодишњем пријатељству између Италије и Црне Горе, називају 13. јул 1941. године (дан устанка) најнесрећнијим даном у црногорској историји а срећним данима оно време после једногодишње борбе кад је главнина устаника одступила из Црне Горе, пишу против комунизма, клевећу предводнике партизанских одреда. Неукус ту превршио је меру кад је Италијан писао о племенитој фигури колаборационистичког вође генерала Блажа Ђукановића, а домаћи писац о очинској бризи гувернера Пирцио-Биролија за добро Црне Горе. Колаборационисти и њихови тутори негују лаж, њом се замамљују у тескоби која их је задесила.

У администрацији и школама где се служи и ради под окупаторским надзором, остало је мало интелигенције. Једвита обавља дужности, колико да сачува радно место као услов личног и породичног живота; одбија отуђивање и смањује га где год би оно да се пренесе у шире слојеве. То што чини сматра привременом нуждом, а погледом мери време до ослобођења.

Издвојило се школованих људи, мало њих наспрам свију, који су примили за дужност да правдају окупатора, величају колаборационисте, народу говоре неистину. Где су баш на окупаторовом послу не испољавају се одвише, ни често отворено, а где са колаборационистичке стране делују виде се међу предводницима; само вештијом речју, а нигде бољом мишљу, малко су мимо осталих. Интелектуалци, колико их има на овој страни да могу понети то име, препустили су се покрету у ком се ипак знало да се избором пута подредио класној нужди а не најви-

шој части, снизрили се у један неред који се збива ратним моралем, грубим преовлађивањем војничког заповедништва, присуством простоте у целој маси. А оних неколико интелектуалаца што би, изгледа, нешто искрено да кажу за јавност, подсећајући на трајне вредности, као да су хтели измаћи се испред свега што је ратом дошло; узалудно им је, тим бекством у нарацију нису нашли скривалиште, јер га у зараћеној Црној Гори и Санџаку ни за кога није могло бити.

У отпор окупацији ушао је највећи део интелигенције, која бива језгром свега ослободилачког организовања. Окупациона власт је у замасима, тако рећи, хапсила школоване људе и велик број одвела у концентрационе логоре, где су издржали као њени противници, нескривено пркосећи. Други су постали предводници и борци партизанских одреда и политичких организација народног ослободилачког покрета. На противокупаторској страни нашла се целокупна стваралачка интелигенција, сви који су већ имали вредне радове, показали таленат, обећавали још већи допринос, писци, сликари, други уметници. Онај добро познат предратни узлет омладине унео се широким размахом у оружани устанак и као на крилима собом понео ствараоце да овим начином доврше (књижевно недовршену, како је критика једном казала) мисао револуције којом су се одушевили. Мноштво противника и препрека и неусловности стварања, надвладани су вољом која није посртала, жаром који је пламтео.

У свему што се народу десило, нашла се и црква у Црној Гори, Боки Которској и Санџаку. Припајањем Боке Которске Италији административно је подељено подручје православне Црногорско-приморске епархије. Митрополит Јоаникије Липовац одмах је показао лојалност, ускоро је уступио део зграде у којој је управа митрополије у Цетињу за смештај новооснованог добровољног друштва „Краљица Јелена“ и примио се дужности председника Црвеног крста. Италијани су сами узели кућу Богословије, а у згради црквеног суда трајно сместили свој Ратни војни суд. Тако је цркви нанета стварна штета и етичка повреда. Митрополит се представио народу као противник оружаног устанка у божићној посланици 1942. године, коју је изговорио преко цетињског радија, па још више у ускршњој; наводи канонске догме и речи апостола, злом назива комунизам, коме је, каже, један од узрока корупција бившег режима, и вели да му само плаче гледајући како је црногорска омладина пошла рђавим путем. Он се придружио колаборационистима. Обилази многа места — више пута у приморју и Боки Которској, где је окупациона власт наредила да симболи и значења у црквеној администрацији буду и на италијанском језику — посећује цркве и манастире, предводи петровданску литију, свуда проповеда против комуниста, прети припадницима народноослободилачког покрета. Народ је више пута видео митрополита уз гувернера Пирцио-Биролија. Митрополитов утицај на свештенство више је административни него духовни. Митрополија је настојала да окупа-

циона власт не спречи одржавање верских обреда, с мало успеха загалала се да та власт пусти ухапшене свештенике, трудила се да штогод заштити цркве и манастире од ратних оштећења, потдстицала прикупљање помоћи за избеглице и сиротињу, молила да се допусти предавање веронауке у школама, обнови рад Богословије у Цетињу. Уз митрополита је најмање свештентства, јер се оно поделило. Многи свештеници су међу покретачима и најжешћим вршиоцима окупаторског и колаборационистичког супротстављања оружаном устанку, оставши, као и митрополит, до краја на тој страни, али самосталним уласком и истрајношћу која се одржава многим личним разлозима, локалним околностима и наравима, више другим него верским побудама; и ту их је доста пало жртвом. Други се прилагођују ономе што и како преовлађује у местима где бораве. Велика група свештеника, изгледа највећа у овој подели, следи личним учешћем и другим доприносом оружану борбу против окупације. Већ на почетку устанка гину православни свештеници, стрељани од италијанских војника. Много их је тада и доцније ухапшених, па толико изведених пред Ратни војни суд, одведених у затворе и интернацију, у Албанију и Италију. Има свештеника, веома су видни, у партизанским одредима и на другим дужностима у организацији и установама народноослободилачког покрета, да непоколебљиво издрже претешке напоре овог покрета и допринесу његовом успеху.

И католичка црква је трпела због те управне поделе којом је Бока Которска издвојена, а Црна Гора се указала као трећа зона наспрам Загребачке надбискупије која и овде има верска права. Католичко свештенство у Црној Гори испољава и чува лојалност према окупационој власти. Арцибискуп барски и примас српски др Никола Добрећић изишао је на сусрет високом комесару Маццолинију кад је овај посетио Бар 18. јуна 1941. године, дочекао га на прилазу града. Доцније, гувернер Пирцио-Бироли, при обиласку Бара, више пута посећује бискупа у његовом седишту. За јавност је остало да су то били срдачни сусрети, што је можда и подешено, али је несумњиво да је високи достојанственик Добрећић — врло уважени старешина католичке цркве на простору где су католици, православни и мухамеданци, дакле, вековима у слози и неслози измешани делови разних нација — могао много казати о једном незанемарљивом искуству, умно приказивати особине и нарави овог света преко источне обале Јадрана. Ти сусрети, као најмање, остављају утисак међусобног уважавања; Пирцио-Бироли је хтео да сазна шире, а бискуп Добрећић је дужан духовни пастир. Бискуп је, на пример, три пута, посетио концентрациони логор р Бару, и ту питао политичке затворенике — комунисте и њихове присталице — како им је и саветовао их да се стрпе. За једног борава на Цетињу (ради освећења обновљене католичке цркве 25. априла 1943) говорио је гувернеру и вођству колаборациониста о невољама „оних који невинно страдају“. Он је разумео промене ко-

је долазе, а то су већ тренуци када се и у Загребачкој надбискупији појављује увиђање да ће цео светски заплет и национална драма имати исходе друкчије од оних који су раније сматрани као вероватни, а ускоро ће свет сазнати и за папину посланицу мира (1. септембра 1943. године). Држећи се те учтиве лојалности према окупатору, бискуп Добречић се определио и у домаћем свеопштем сукобу, чим је допустио секретару барске бискупије да буде председник месног националног одбора, у ствари колаборационистичког, и као политички агитатор агилан упоредо с италијанском командом места, да он лично, бискуп, прими најистакнутије вође колаборациониста (после збора у Бару 16. новембра 1942) у Војном гувернерству Црне Горе и митрополита Јоаникија као госте у свом двору. Добречић је по вери и догми против комунизма, с разумевањем за национализам, с искуством градитеља трпељивости и слоге међу људством разних вероисповести; он је духовник који се није туђио људи, јер сваки човек заслужује апостолску реч. Свештенство, њему подручно, сасвим га је следило.

Свештеници муслиманске вероисповести прошли су лутања и коначна опредељења заједно с верницима, нарочито тешка у Санџаку, где се озбиљни сукоби кроз ватру и крвљу разрешавају. Није их све повукла помисао да је за муслимане најбоље ако се ставе под усташку, италијанску или немачку заштиту. Није их све учинила противницима српског и црногорског народа ни четничка, донекле извршена претња искорењивањем муслимана у крајевима где са Србима живе. Али ту се није избегло да многи подрже отпоре и нападе, пођу у бекства заједно са људством своје вере, јер се окупатори веома труде да створе себи сарадничку муслиманску милицију, док веће групе муслимана — из граничних сеоских рејона и свих градова — одлазе на усташку и албанску територију, да су чак и колаборационисти у Црној Гори, видећи како се подгорички муслимани селе у Скадар, јавно казали: браћо, остајте овде; иначе, била је једном намера да муслимани у Црној Гори створе организацију у оквиру шире колаборационистичке формације. Муслимански свештеници су прихватили народноослободилачки покрет и к њему се срчаније окренули кад су видели да ствара братство, да су му све вероисповести једнаке, да уједињује људе истом вером у нужди слоге и братске сарадње ради народног опстанка и напретка.

Колаборационисти под окриљем Војног гувернерства Црне Горе имају два узастопна уласка у два различита крила. Сепаратисти, мања група, прилазећи одмах окупатору, остаће уз њега без заједничке мисли да би изван његовог домена, без његовог уплива, могли целовито опстати. Сепаратисти су људи давног времена, официри и високи чиновници минуле црногорске краљевине, конзервативни одвише и још живо огорчени због престанка самосталне државе Црне Горе на уласку у југословенску заједницу (1918). Мањина међу њима до рата је била за безусловно издвајање Црне Горе, а већина да се у југословенској феде-

рацији покуша повратак посебности; та мањина је сада тесно уз окупатора а из већине понеки се поглед окренуо према другој групи колаборациониста која, нескривено, савез с окупатором приказује као привремену нужду, ради уништења партизана, до слома сила Осовине. Сепаратисти, немајући политичку замисао која сеже шире од окупаторовог програма, налазе подршку само ту где сиромаштво, увређеност, инат, чежња за старином, побуђују вољу за повратком неповратног. А то су мале зоне и појединачни одзиви, пошто је тај науи да Црна Гора буде издвојена од Србије и Југославије већ више пута свенародним покретом одбијен. Устанком уништен као политички мотив, остао је само ознака над групом сепаратиста који, једном ушав у колаборацију, примају заваду и војевање против ослободилачког покрета, а како је ово ратовање одвећ тешко и дуготрајно, једва налазе начин да опстану, и не окриљени бригом окупатора већ трпљени за његове потребе.

Окупациона управа, особито гувернер Пирцио-Бироли, већма је уважила јачу групу колаборациониста која најпре једва видљиво па доцније одједном, и плаховито, предводећи бројно људство прилази. Проказавши се местимично већ у устанку приговором да је рано и невешто покренут, затим сусрећући молећиво италијанске новодошле, интервенционистичке трупе, па затим окупљајући се ради тобожњег смиривања земље и народног спаса — та група је за полугодишњег прибирања стекла своје водеће језгро и прве смеле присталице. И док сепаратисти потичу из једне политичке партије, ново обједињавање привлачи људе из свих структура југословенског краљевства: официре и чиновнике, политичке личности монархистичке владавине, припаднике неколико партија, конзервативне интелектуалце, имућније поседнике, људе разних занимања. Ова група, сталешки разнородна, има конзервативну замисао и лукаву тактику; заједно с окупаторском војском разбити устаничке редове и комунисте уништити, а стварајући му истовремено исходишта вратити поредак, кад буде окупаторов слом, на оно какав је пре био, дакле натраг у монархистичку Југославију. То је замисао вођства четника које ће овладати овом групом колаборациониста, а у њој се наћи довољно огорчености и силе да многим радњом постане нескривен сарадник окупаторов, и што сви други најжешћи непријатељи народноослободилачког покрета.

У Црној Гори и Санцаку нема индустрије, ни знатног капиталистичког богатства, али су ипак из неразвијене грађанске класе ту проистекли такви одрешити борци против покрета који предводе комунисти, да су пошли и под окриље туђиново, у најтежи грех, у највећу срамоту, како се од давнина овде мисли у народу („проштено је грешницима, зулумћару, убојици, проштено је свима, свима, само није издајци“).

Над свим што је у моћи Војног гувернерства Црне Горе, готово да се каже: суверен је био генерал Пирцио-Бироли. Он је овде ратовао, водио сложену и дуготрајну битку, и озбиљно хтео

да влада. Није се туђио јавности у Црној Гори и Санџаку. Посетио је у разним тренуцима све градове и седишта неких сеоских општина, посећивао православне манастире, о верским празницима и католичку цркву, примао верске поглаваре и политичке делегације, обилазио школе, дечје колоније у приморју, отворио градску библиотеку, присуствовао отварању ђачке кухиње, оснивању чиновничке задруге, јавним часовима италијанских предавача, положио камен-темељац нове болнице, сусрео се с избеглицама и видео како су смештени, чак два пута посетио концентрациони логор интернираних партизана и комуниста у Бару. То све није изум, али је ипак ретко у поступању окупационог управитеља у једној земљи. Можда је мислио да ће таквим присуством учинити да црногорско становништво поверује у добру намеру италијанске власти, а свакако је знао да у Црној Гори лепа реч више помаже од сваке грозне претње, и видео без сумње да се и поред војних успеха одржала непомерљива претња окупационом поретку. Пирцио-Бироли је радио као одлучан противник комунизма, али с неоспориним увиђањем да би вредело прићи народу у Црној Гори и Санџаку, да је то нужно, па и сила да се ту прилагоди. Пирцио-Бироли, на пример, двапут је наредио да се изврше веће репресалије стрељањем раније затворених присталица народноослободилачког покрета: као одмазда за 73 погинула италијанска војника у Пљевљима (1. децембра 1941. од партизанског напада), и за уништени и делом заробљен италијански пук на Биочу код Подгорице (средином маја 1943) нападнут од групе партизанских батаљона; оба пута није стрељано више југословенских патриота него што је било погинуло италијанских војника (други пут 180 за цео страдали пук). Пирцио-Бироли је овластио ниже команданте да наређују стрељање партизана кад њихове јединице извршују задатке у зони операција; ипак, заробљени устаници, уколико нису изведени пред колаборационистичке судове или одмах интернирани, већином су довођени у Цетиње пред Ратни војни суд. То се сматрало законитим редом. Из Рима су усмеравали Пирцио-Биролија, сам је више пута обавестио Мусолинија — лично дошав к њему — о напрегунтим тренуцима црногорске ситуације; али, он је имао довољно самосталности да би испољио свој начин владавине. За неко време, могло му се чинити несумњивим успехом кад је узмогао да обједини међусобно супротне сепаратисте и четнике против партизанских одреда; пришао је ближе четницима, иако потенцијалним непријатељима италијанске војске, него сепаратистима који су одани Италији. Пирцио-Бироли је гледао на путеве и средства италијанске експанзије преко обала источног Јадрана, умније од других најутицајнијих извршитеља тог ширења који су се сада нашли на југословенском простору. На овом простору, у целисти, он је за прве две године, од завођења окупације, најопуномоћенија личност земаља-агресора, с правом да је на одређеном подручју носилац апсолутне власти; неки други окупациони командант располагао је тада или после јачом вој-

ном силом, али није био толико свеукупно опуномоћен као Пирцио-Бироли. Кад је пред одлазак са дужности, из Цетиња, објавио (15. јула 1943) да је узалудно покушао да изглади неслогу разних политичких струја и вероисповести, да су домаће снаге показале разједињеност у борби против партизана, да није постигнуто што је очекивао — то је доиста и неуспех његовог личног рада, али још више последица целокупног успеха ослободилачког покрета Југославије и светских сила с којима се покрет повезује, последица општег падања Италије која из дуготрајне nelaгодности прелази у рушевну кризу слома.

5.

Увећавајући протекторат Албанију, досеже Италија у само средиште Балкана, готово на додир с рејоном где долина реке Мораве прима магистралу европског југоистока, на дугу линију заједничке границе са Бугарском и Србијом. Безбедност Отрантских врата померајући још даље на исток, постиже већу удобност на Јадранском мору, затвара га дубље као своје море («mare nostrum»), баш како је најбоље да се заштићује тај најужи водени развој Апенинског и Балканског полуострва, а забије нож у кичму Југославије, како је казао гроф Тано. Тим проширеним спојем увећава се чврстина Италије и на Јонском мору, свеукупно у средишту Средоземља. За повољно кретање њених људи и робе повећане су могућности. Обликује се целовито продужење римске империје на простору природно обдареном шумама, рудама, воденом енергијом, добрим условима пољопривреде; уз то, јевтина је ту радна снага, капитал се може свуда гнездити, јер заузета неразвијена земља жуди рад и промене. Италија би на овом простору и више да захвати, али је сусреће и одбија истоветна тежња ширења Бугарске, и несумњиво решеност Немачке да магистрала југоистока и рудници на Косову буду сасвим у њеној власти. Ипак је толико Италија завладала Балканом да га сада дели са другима, а на линијама додир се осећа и понекад жустро јавља несмирљиво потискивање међу новим суседима.

Италијанска влада приказује своју земљу као добронамерну градитељку свуда где је њена војска починила освајања, па у ту неистину увлачи и покорене народе. У Албанији подгрева зависни национализам, оно у њему што је конзервативно и екстремно, јер спојивши те крајности може располагати једном подређеном енергијом. Уводећи њу, с њом као приземном силом, може успешније продрети, уденути се у сав живот становништва, па изнутра на њ деловати, покретати га у напоре ради своје користи. Овако је нашла савезнике и помагаче. И ствара Албанију великом придружујући јој освојене југословенске и грчке (мање) пределе, нимало да би угодила албанском народу, већ да би га заробила стављајући над њим туторисану владу за вођство поретка који се гради по корпоративном моделу, и свуда

проденут италијанским службеницима. Албанија, таква, Италији дође као најподеснији облик захвата албанског народа и уопште владавине на простору докле се простире његова насељеност. И да је још већа, велика Албанија, дело италијанских немара, служила би Италији, њеном циљу.

Мусолини није успео да придобије вољу Хитлерову како би Италија са Немачком делила производњу олова и цинка из рудишта косовскомитровичког краја. Албански националисти, по налогу италијанске владе, акцијом њене обавештајне службе, доста живо се залажу да и округ Косовске Митровице припадне Албанији. То им није помогло, јер хоће немачка управа у Београду да се цело Косово припоји Србији, као област плодна и богата рудима. Ово тражи и колаборационистичка влада у Србији, која сем привредног интереса износи насељеност области и српским становништвом, и значај њен по сачуваним споменицима српске државе и културе, као још веће разлоге. Нацистичка влада је саветовала окупациону управу у Србији да привлачи Албанце, ствара од њих немачке пријатеље.

Кад и окупациона војска, јавља се Косовски комитет са Бедри Пејом на челу, и долази у Косовску Митровицу, сматрајући се политичким представником албанског становништва у југословенским крајевима. Можда једнодушни као националисти, чланови Комитета су подељени дилемом: Италију или Немачку желети и имати за старатеља свога народа. Комитет је пре радио против Југославије, стварао мржњу Албанаца према словенском становништву, усађивао им одвратност према комунизму приказујући га противником вере и породице. С окупацијом и поделом Косова, Комитет је довршио што је могао, а његови чланови Ферат Драга и син му Али Драга са Џафер Девом основали су Албански народни савез да у косовскомитровичком округу продуже иредентистичко деловање.

Да би сачинила велику Албанију, влада Италије за њу одваја; од Црне Горе — Улцињ с околином, Тузи и предео североисточно, Плав и Гусиње с околином, Рожаје такође; од Санџака — Тутин; Метохију и већи део Косова, пошто су иза промена у протезању демаркационе линије срезови косовскомитровички, вучитрнски и подујевски припали окупираној Србији а део среза гњиланског, Витина, Качаник и Сиринићка жупа Бугарској; од Македоније — западни део са градовима Тетовом, Гостиваром, Кичевом, Дебром, Стругом, и пределом Преспанског језера; у свему дакле одвојено је југословенске територије за проширење Албаније — преко 13.000 km² са око 840.000 становника.

Указом краља Италије и краљевског намесника Албаније, 12. јула 1941. године, та територија је анектована, припојена Албанији. Од сада се Италија у фашистичкој штампи и јавности приказује ослободиоцем и ујединитељем албанског народа, и агитатори великоалбанства као најпааметнији и најбољи синови народа.

Припојене југословенске области албански националисти називају ослобођеним крајевима. У њима прво власт заводе: на Косову и Метохији дивизија „Пуље“ (Puglie) са командом у Кукусу, а у западној Македонији дивизија „Фиренца“ (Firenze), са седиштем у Дебру.

Да с том војном подршком, и заштитом, изгради грађанску управу, именован је високи цивилни комесар Фејзи Ализоти, у својству министра албанске колаборационистичке владе, са седиштем у Призрену. Узев дужност 2. августа, он је успоставио високи цивилни комесаријат који допуњује већ створене установе и уопште развија администрацију албанске државе. Дана 3. децембра 1941, намесниковим декретом, послови високог цивилног комесаријата пренети су на Министарство за ослобођене крајеве; а кад је оно укинато 12. фебруара 1943. године, његову делатност продужује влада, не више преко једног органа већ преко свију ресора.

Заводећи прву и привремену власт, војска је узела надзор над југословенским среским начелствима и општинским управама, судовима и свим државним установама, позвала је чиновништво да продужи рад; италијански командант места, старешина дислоциране јединице у седишту среза и општине, има сву власт. Доиста, добар део службеника администрације и установа јавне делатности, родом из других крајева, напустио је ове области у часу окупације, због нетрпељивости која се овде одмах и силовито испољила, уз насртаје на живот и посед.

Иза анексије укинуте су установе југословенске администрације и судства, њихово преостало чиновништво је отпуштено, сем преузетих ретких стручњака. Дошљаци из Албаније и домаћи људи (у мањем броју) заузели су више положаје у управи и судовима, а у ниже органе уведени су махом домаћи сарадници италијанског окупатора. Ипак су споро увођене нове установе, и по неколико месеци је прошло, на пример, док је уместо укинутог југословенског суда отпочео рад албански.

Још за постојања војног надзора и усмеравања, успостављене су дебарска, призренска и приштинска префектура, а високи цивилни комесар установио је четврту — пећку; овој су уз метохијски предео припали Плав, Гусиње, Рожаје и Тутин, а дебарска префектура је обухватила западну Македонију. Улцињ и Тузи са својим рејонима припали су префектури која има седиште у Скадру.

Префектуру (округ) сачињавају ненпрефектуре или потпрефектуре (срезови), а њих — комуне (општине) и башкије (градске општине); улазе у Краљевину Албанију коју представља и њом управља краљевски намесник Јакомини (Francesco Jacomini), опуномоћеник суверена, краља Италије. Седишта префектура су у местима по којима су назване, а на челу сваке је префект, повезан са владом у Тирани. Влада именује префекте, потпрефекте и председнике општина; они, албански национали-

сти и фашисти, обједињују управу, судство, привредни, просветни и социјални рад власти.

Команда албанских карабинијера, налазећи се у Тирани, успоставила је жандармеријске станице у комунама (5—20 људи), а ове су обједињене четама у префектурама; на читавом подручју има близу два батаљона карабинијера.

У префектурама постоје квестуре као полицијска власт, дужне да гоне противнике поретка и чувају безбедност државе. У свакој квестури се налази италијански саветник, пошто је у њима албанско људство. Полиција у градовима и седиштима сеоских општина сарађује са карабинијерима.

Један батаљон црних кошуља, са командом у Призрену, и истородни мањи одред са командом у Дебру, распоредили су своје чете и мања одељења по местима, где застрашују становништво. Уз фашисте и карабинијере налази се у седишту општине милиција, састављена од домаћих људи, одевених у црне кошуље, који ништа мање грозе становништву.

У седишту сваке префектуре постоји затвор. Антифашистички борци из југословенских крајева биће одвођени у затворе и концентрационе логоре који се налазе у Албанији.

Војне јединице финансијске струке (јаче од батаљона) успоставиле су царинску службу према немачком и бугарском окупираном подручју.

Италијанске обавештајне службе, војна (SIM) и државна тајна полиција (OVRA), створиле су упоришта и изданке у већим местима, да преко широке мреже својих сарадника откривају противнике поретка, са нарочитом бригом прате немачка и бугарска настојања, потпомогну у хапшењу и прогоњењу антифашиста, злостављају становништва.

Фашистичка партија Албаније, колаборационистички огранак италијанске фашистичке партије, установила је у седишту сваке префектуре партијско тело, федерат с федералом на челу и инспектором италијанским фашистом. Федерати су оснивали среске и општинске фашије, а у селима језгра, оснивали омладинску и децју фашистичку организацију. Федерати су преко свога посебног одсека, често ојачаног суделовањем припадника војне и државне обавештајне службе, и уопште саставом и залагањем својих органа, обезбеђивали партијску контролу свих државних и јавних установа и делатности. Фашистичка партија и омладинска организација, која њу допуњује, шире мржњу према словенском становништву.

Високи цивилни комесар је наредио да називи и натписи на установама, радњама, свим јавним местима, буду на италијанском и албанском језику. Градови, села, тргови и улице, предели, реке и планине — имају у администрацији и јавности једино албанске називе. У судовима, и пред властима уопште, службени језик је албански. Наређено је преузетом чиновништву да учи италијански језик, па ускоро и албански, за службенике обавезан, а за остало одрасло становништво као врло препор-

ручљив; организовани су течајеви албанског језика. Ни српско-хрватски језик ни македонски нису уважавани у администрацији и школама. Има покушаја замене словенских презимена личности албанским или италијанским.

Становништву припојених области, прво албанском 8. октобра 1941. године, па четири месеца доцније и осталом — одређено је албанско држављанство, чиме је оно стављено под албанско законодавство.

Окупатори су омогућили албанским колаобрационистима да подјаре гомилу која насрће на Србе и Црногорце, приморавалих да напуштају своја насеља и беже у Србију и Црну Гору. Имовину отераних и побеглих породица грабили су нападачи, а напуштена колониистичка имања посели албански сељаци. Пруживши оружани отпор, орджали су се у неким селима црногорски насељеници. принуђено је једнако и македонско становништво да се исељава, прелази у средњу Македонију, где га бугарске власти не дочекују добродошлицом и многим групама наређују да се врате. Православна села у западној Македонији приморана су да имају свога чувара, такозваног сејмена, као у турско време, кога плаћају а он служи окупационим властима.

Краљевски намесник је декретом (јуна 1941) вратио неке облике феудалне зависности из времена османског царства. Како је аграрном реформом у Југославији земља велепоседника (ага и бегова) била подељена, сада су обавезани нови сопственици те земље да од прихода са ње предају четвртину или петину (како где) негдашњим поседницима. У целој Албанији, и крајевима који су јој припојени, заведено је да пољопривредници предају, у два рока годишње, десети део пролећних и јесенских производа. Тај десетак, или спахилук како се у народу памти из турског времена, прикупљају закупци са оружаном пратњом и државним уверењем да су лицитацијом добили то право. Десетак, као порез у природи, намењен је првенствено обезбеђењу снабдевања италијанске војске. Становништво је обавезно да уз десетак плаћа и порез у новцу.

Албанија је везана за Италију привредном, новчаном и царинском унијом, па се окупациона власт особито залаже да се и југословенски крајеви подреде оваквом јединству, како би јој давали што више руде, жита, стоке, дрвета, могли да купују италијанску индустријску робу. Та власт помаже производњу, трговину, рударство, изградњу путева. Замишља и ради уз њу колаборационистичка влада у Албанији да се оствари привредно јединство припојених, плодних крајева и целе земље окренуте преко приморја ка најповољнијим путевима извоза.

Преко Националне банке Албаније, држи римска влада у зависности од новчане моћи Италије целокупне финансије албанске државе; буџет Албаније стоји у оквирума буџета италијанске краљевине. Уз тај уплив, који се остварује државним преимућством, доприноси овде превласти Италије и њених гра-

ђана и капитал уложен у албанску привреду и трговину, спољну нарочито.

Окуцациона власт је обавила, до краја августа, замену југословенске валуте, по односу 100 динара : 30 италијанских лира, и 100 динара : 4,80 албанских франака. Уведене су државне таксе; захватио је државни монопол; проширена је и царинска служба. То се обавља под надзором италијанских стручњака и, разуме се, у корист Италије.

Италијански капитал се јавља у југословенским анектованим крајевима удружено с капиталом албанских акционара у трговини житом, откупу намирница, продаји увезене робе. Уз те трговце и домаћи предузетници су дошли до зарада, неки се обогатили. Велепоседници су продавали производе узете од сељака-чивчија. Жито, воће и поврће са Косова и Метохије и стока из косовскометохијских и македонских предела коришћени су за исхрану становништва и италијанске војске. Цена жита је максимирана, у почетку, а кад је допуштена слободна продаја опет су га произвођачи јевтино продавали удруженим трговцима, при чему има првенство заједничко италијанско-албанско друштво за купопродају жита, у коме преко половине капитала припада италијанским акционарима.

Шумско богатство југословенских крајева привлачи извознике. Власт је преко шумске милиције ставила под свој надзор државне шуме, уређивала сечу и продају дрвета према наредбама ресорног министарства. Шуме искоришћују и путеве одржавају предузећа у којима је италијански капитал.

С помоћу секвестра албанске владе дошли су удружени италијански капиталисти до могућности да експлоатишу налазишта руда код Приштине, Ђаковице, у западној Македонији.

Албанско транспортно друштво одржава саобраћај на главним путевима повезујући Албанију преко Призрена са Косовом и Метохијом а преко Дебра и Струге са западном Македонијом.

Италијанска управа омогућује отварање школа на албанском језику. Она је добро разумела да ће тако удовољити једној големој жудњи и потреби становништва, тим задобити којугод похвалу и лепу реч, а уједно проширити могућности и путеве свога свеукупног утицаја. Учинио је обавезним изучавање италијанског језика, историје и културе. И њој користан албански национализам налази ту путеве уливања становништву својих легенди и учења о нацији, држави, циљевима политике. У школама и на курсевима албанског језика, окупациона власт има најбољу прилику да потчињава душу и свест народа. Како пре нису постојале, мора да је оснивање десетина и десетина албанских основних школа и неколико гимназија, примајући у клупе на хиљаде и хиљаде ученика, будило радост у људима који су жудели знање, добробит за омладину која узраста, и највише њих свакако гледало у тим школама срећу а не пут заробљавања. Учитељи и наставници долазе из Албаније, многи и на брзину припремљени; сви нису фашистичких убеђења ни-

ти уопште јединствених погледа, јер сем школованих у својој земљи има и оних који су се другде спремали за позив, пошто Албанија још нема високог школства, њени студенти уче махом на универзитетима у Италији и другим западноевропским земљама. Уџбеници за нове школе, донети из Тиране, утврђују фашизам и албански национализам; школи је намењено да ширећи просвету потпомаже италијанску окупацију.

Кад је започео југословенски оружани устанак, а запажен и овде отпор окупацији, италијанске и албанске власти су одмах почеле да хапсе од пре познате комунисте и, упоредо, младе српске, црногорске и македонске интелектуалце, са њима и албанске антифашисте; ухапшени су углавном одвођени у концентрационе логоре и централни затвор у Тирани. Тим није заустављен отпор, али је смањено присуство родољубиве интелигенције у народу и јавности. Оставши непокорни, духом бодри и слогом јаки они што су у затвору, многи други су се отели притиску и потискивању и нашли се међу ствараоцима и припадницима организација ослободилачког противокупаторског покрета. У овом покрету је и сав одред оних младих талената који су за неколико предратних година изишли да јавном речју и уметничком сликом представе тегобе и жудње својих запуштених крајева; ступајући у ослободилачки покрет они налазе измењену прилику, али и још већу сопствену и својих другова срчаност која ће их понети да створе што се у рату може, што ради ослобођења треба, да би војевање било успешније а слобода са више домета.

Фашистичка пропаганда оправдава окупацију, представљајући је као народно ослобођење. Као и другде што приповедају о давном пријатељству између народа завојевачке и покорене земље, и овде се говори о старим везама и сродностима између италијанског и албанског народа. А све је кићено громовитом фразом фашистичке наметљивости. Италијанска штампа — новине, часописи, књиге — долазећи у југословенске окупиране пределе доноси мисао и њој подешена доказивања да је Италија, фашистичка земља, ујединила Албанце, дала им цивилизован поредак, увела их у савремену заједницу народа. Колаборационистичке новине »Tomogі«, излазећи свакодневно у Тирани на албанском језику, доприносе задатку италијанске пропаганде, објављују повољне вести о Италији и фашизму, победама сила Осовине. Уједно, тај лист убеђује Албанце да су историјски и за свагда повезани с Италијом, која им је, каже, помогла да се уједине, врло жустро шири национализам, доказује право албанске државе да обухвати сва подручја где живи албанско становништво занемарујући с њим упоредо настањене друге народности, оправдава и поткрепљује фашистичку и националистичку творевину Велику Албанију.

Само албанско становништво и мањина турске националности сматрани су пуноправним, а Срби, Црногорци и Македонци као да су кривци за невоље које су Албанци претрпели у Кра-

љевини Југославији. Сваки народ је трпео и пре и после, а кривци су други и често недостижно измичу, док овог пута та заједничка италијанска и колаборационистичка албанска власт не пружа словенском становништву никакву алтернативу, једино му је да се као субјект покори и даје у роби и раду што се нареди. То подвостручено ропство — један сужањ а два чувара и неједнака наредника — пало је као несрећа на све и свакога названог дужним. Отпор је једини начин да се брани опстанак, очува достојанство.

Уз окупаторе пристао је део албанске интелигенције која с трговцима, агама и беговима сачињава друштвену подлогу колаборационистичке власти. Нашло се неколико мотива који ће их сјединити и штогод разлога да могу имати уплива на становништво. Најпре је национализам — обухватив старе и недовршене побуде, своје намере и туђе подстицаје — налазио потпору у многим здравим жудњама. Одмеравајући претензије и путеве до свеопштег циља, отиснуо се у лутања, с већом вером у добар избор спољњег савезника него подршку масе на којој би да почива. И тако су дошле погодбе, често непаметне а некад и нечасне, јер се пренебрегло да је за просторе мешовитих агломерација, где су вековима заједно разне ентичке групе, старије од свега да се одржи слога, и, све бољи налази пут поретку сажитија. Национализам, ретко кад на добро оних које заноси, чешће је изабрао надгорњавање него братску или дружевску једнакост. А тад је готово неминовно, где сопствене моћи нису сасвим наспрам циља, да се преко домаће искључивости доспе у туђе окриље и злу на дохват руке.

Албански национализам је изабрао иреденту, врло привлачну док се поход спрема а горопадну кад завлада. Иредентисти на крилима обећања сусрећу жељу човекову, и целог народа, штавише, да свака буде поред свога; и ту је мост уплива њихове идеологије на широке масе становништва. Међу Албанцима у југословенским областима такво се предочавање морало и непосредно и срдечно примати чим они пате и страдају запостављени још из доба турске владавине. Говорећи им о ослобођењу, иредентизам их поучава да мрзе Србе и цело словенско становништво, обећава им искључиву власт и материјалну корист; као позив на освету за патње, или тако схваћено право, то је без сумње жестило ниске страсти. То је неминовна последица одабраног смера, али слабост овог покрета која одбија људе способне да процене нове и још теже невоље које ће осилена мржња изазвати. Окренув се прошлости да оживи неке по злу запамћене старе установе, иредентистички национализам је задобио подршку конзервативног слоја, а поставио себи преграду према великом делу становништва које ће трпети због повратка рђаве старине. Трговци ће унапредити своје послове, аге и бегови постати имућнији, уз њих школовани људи имати привид да дограђују националну државу, али ће сиромаси и сви који су дужни претешка давања с незадовољством вршити обавезе. Не

долазећи на власт самостално, већ под старатељством освајачке војске, националистички покрет је тешко могао одржати занос присталица, још велик у налету похода, али кад се хука боја смири једва могућан, пошто је ипак схваћено како се одвише запало у туђе подложништво. Овај национализам стоји ниско, надвишен свеукупно иностраном хегемонијом, помућен надевцима фашистичке филозофије која учи о једноликости упркос свеколиком разноврсном разгранавану савременог живљења; фашизам негује подређивање једном, јединцатом избору.

Разбистравање почиње убрзо устанком ослободилаца Југославије, који су пошли против нових тлачитеља и свега што је у прошлости гњавило народе и народности. Увиђа се како се склопило нешто непотпуно. Та власт коју албански људи врше на албанском језику, и албанске школе којима се сви радују — нису све што се желело, нису самостални, ни само посвећени свом народу, чак одвајају га од људства другог рода с којим се живело од давнина, а ваља и даље заједно постојати. Разумева се све више како цео албански народ пати, и трпи губитке због фашистичке окупације. Сазнање и доживљај да је и у Албанији подигнут устанак против окупације, да су југословенски и албански ослободилачки покрет у тесном савезу, руши илузију и подиже крепост отпора окупацији и колаборационистичком национализму. Тешко, али упорно и све моћније, укоренује се ослободилачка мисао у албанском становништву, кога су прошла робовања и савремене најезде превећ оградиле бојазнима и заблудама, крвавим преварама. И кад су албански борци са српским, црногорским и македонским сачинили исти бојни ред, створио се покрет с којим ће најзад поћи, јер својим изгледом и слогом тај јамчи да ће надмашити погибелна подвајања а устанком против сваког вида тираније да ће тежити слободи.

6.

На подручјима немачке, мађарске и бугарске окупације Италија нема војних снага; што су њени интереси и послови у тим областима Југославије преноси се и обавља преко редовних дипломатских представништава, још и расправом и договором њених окупационих намесника и старешина војске с онима из суседне стране, преко демаркационе линије.

Политичком и војном изасланству Италије у Берлину — као спони ради усклађивања глобалне стратегије са савезницом Немачком — биће Југославија одсад још чешће предмет размисљања, расправе, пројектовања. То је непрекидно жив ток, у многим погледу за Италију осетљивији од свих, где има зараћену војску, и улаже средства и снагу да би довршила претензије, одржала присуство. Занимљиве посебности словеначког предела који су Немци припојили јужним аустријским покрајинама, препуштене су, поглавито у појединостима, мало конзулар-

ним италијанским легацијама у Аустрији, а углавном високом комесару Љубљанске покрајине и команданту 11. корпуса, да они са намесницима Корушке и Штајерске и командантом немачког 18. војног округа (у Салцбургу) и њему подручним старешинама на Бледу и у Марибору, решавају оно што проистиче из поделе Словеније, што сагласно желе да предузму против словеначких партизана и Освободилне фронте; при том су промет робе и кретање путника преко демаркационе линије, и обавештајни рад, два посла непрекидног трајања.

Посланство Италије у Будимпешти са свим службама које има, од дипломатског представљања до војне шпијунаже и филмске пропаганде, проширује знатнијељу и на југословенске крајеве присаједињене Мађарској. Италији није непријатно живаво непријатељство мађарске владе према југословенским народностима, и посебно њен спор око Међимурја са усташком владом. Желела би ипак да војвођанско жито не одлази само на север, у Мађарску и Немачку, већ и на запад, за велике потребе италијанске војске и становништва. Снагом католичке идеје која зрачи из Ватикана а занос налази у Мађарској, окрепљује се италијанско-мађарска солидарност против југословенске заједнице ;две су деценије откако су Италија и Мађарска сједињене у мрзости и непријатељству према Југославији.

Италијанско изасланство у Београду наставља оно што се у новим околностима може продужити из деловања доратног овдашњег посланства; суделује у конзуларним пословима који су проистекли из поделе Југославије на две окупационе зоне (немачку и италијанску), има улогу представништва код немачке војноуправне команде у окупираној Србији.

Посланство Италије у Софији и тамошње њено војно изасланство проширују своје делатности у крајеве којима је бугарска војска као окупациона завладала. Три посла су морала имати особиту предност: обавештајна служба коју врше војни и цивилни сарадници, могућности увећане робне размене на експлоатацији окупираних области, многобројни проблеми граничног додира на дугом пресеку интегралног македонског подручја. А са тога што настаје поделом Македоније, сусрешће се многе личности Италије и Бугарске, од стражара и топографа дуж демаркационе линије до председника влада и суверена.

У Скопљу се налази генерални конзулат Италије, да стојећи на бугарској страни посредује у сређивању промета и свих кретања преко демаркационе линије, да у Македонији представља и заступа интересе италијанске државе и јавности, прати и отежава бугарска посезања према западној Мкедонији, супротставља им истоветну италијанску тежњу на бугарско окупационо подручје, у ствари на средњи део Македоније.

*

Влада Италије доста спокојно је усмерила и пратила развој војне акције и завођења окупационе власти у поседнутим југословенским земљама. И да је одмах очекивала одрешито супротстављање таквом дејству, нашла би са свога гледишта да има довољну силу да скрши отпор покорених. А што јој у тим првим данима није по вољи, складно њеном избору, мерењу токова, разуме и прима више као последицу немачког ширења него југословенских, корених настајања. Немачко потискивање ствара јој недоумицу, наводи на опирање с којим ће, неразумно, италијанска окупација постојати. Зачела је хитро прве установе, свуда истоветне, и сматране привременим. На прелазу у сталне облике, изгледом неједнаке — и како верује добро подешене особеностима освојених земаља ради крајњег циља — ту, дакле, пре него се у темељу довршила, на италијанску окупацију се свалио устанком југословенски отпор; пао је удар неспокојства и одбојне силе на сву њену насилничку, вешту и лукаву радњу. Још једно одупирање, и не онако мутно и потајно као према своме јачем савезнику, већ жестоко отворено, неукротиво, до свирепости сурово — мораће ова окупација да изгони из себе да би опстала као средство империјалног господарења у окупираним земљама. Та два одупирања, неједнака и не-сродна, нагнаће Италију у трајну невољу овде. Морала је италијанска окупација, нарочито, да би устанничком народу одолевала, да узме неке облике којих нема у почетном предвиђању, да чини напоре који су цењени као најтежи. За Италију, пребрзо, ево још једног дубоког разлога да размишља куд се усмерила, да свој избор размотри; устанак у заузетој земљи често ће указати на освајачево криво опредељење, на историјску погрешку владе и нације која је корист уместо правде изабрала, на туђе посегла да би своје увећала; у ново доба тај рђав нагон свуда отпором срећу, за конач добије пораз и срамоту.

Vlado Strugar

INTRODUCTION DE L'OCCUPATION ITALIENNE
DANS LES RÉGIONS YOUGOSLAVES
(1941—1942)

R é s u m é

Cet ouvrage est conçu et fait en tant que forme d'un sommaire et d'une esquisse du pouvoir d'occupation dans les régions yougoslaves prises par l'armée italienne à la fin de guerre d'avril en 1941. Le plus important fut d'embrasser l'intégrité, donc d'envisager tous les territoires yougoslaves étant sous le pouvoir italien et de déterminer la qualité essentielle de l'occupation en soulignant indispensablement des différences dans la formation de ce système illégitime.

Le gouvernement de Rome avait déterminé deux formes de subordination des pays occupés. Il a rattaché directement à l'Italie une partie de territoire occupé et le reste du pays devait subir le régime du pouvoir militaire. Son intention était d'instituer et de développer sous la protection de l'armée et de police tous les établissements publics de son système fasciste dans une partie du pays et d'exercer ouvertement son administration d'occupation dans l'autre. Le pouvoir introduit dans la Grande Albanie, le territoire yougoslave annexé au protectorat italien, se trouve entre ces deux formes.

Dans tous les pays occupés les autorités italiennes avaient accepté, dès le premier jour, la collaboration de quelques groupes du pays. Mais ces groupes collaborationnistes n'étaient qu'une clique dépendante chargée de servir et de rester toujours désespérément soumis.

Le peuple assujetti s'est opposé au fascisme comme à un acte de supériorité implacable de tyrannie.